T.C.
GAZİANTEP ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
DİN FELSEFESİ BİLİM DALI

İSLÂM DÜŞÜNCE GELENEĞİNDE EVRİMİN MÂHİYETİ: İBN MİSKEVEYH ÖRNEĞİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

EBUBEKİR SIDDIK SERTDÜŞER

Doç. Dr. Okan BAĞCI

GAZİANTEP

Haziran 2025

ETİK İLKELERE UYGUNLUK BEYANI

Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmasında;

• Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,

• Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,

• Tez çalışmasında yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,

• Kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı,

• Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu,

bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

İmza:

Adı ve Soyadı: Ebubekir Sıddık SERTDÜŞER

Öğrenci Numarası: 230003959001

Tezin Savunma Tarihi: 26.05.2025

ÖZET

İSLÂM DÜŞÜNCE GELENEĞİNDE EVRİMİN MAHİYETİ: İBN MİSKEVEYH ÖRNEĞİ

SERTDÜŞER, Ebubekir Sıddık
Yüksek Lisans Tezi
Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı
Din Felsefesi Bilim Dalı
Tez Danışmanı: Doç. Dr. Okan Bağcı
Haziran-2025, 115 sayfa

Evrim teorisi, kökenleri 2500 yıl öncesine dayanan eski bir teoridir. Her ne kadar 19. yüzyılda Charles Darwin'le özdeşleşmiş olsa da, evrim düşüncesi tarihin farklı dönemlerinde geniş çapta tartışılmış bir kuramdır. Antikçağda Thales gibi doğa filozofları, maddi varoluşun kaynağını araştırmış ve bu konuda çeşitli sonuçlara ulaşmışlardır. İslam dünyasında ise Cabir bin Hayyân ile evrimle ilgili düşünceler ortaya çıkmaya başlamıştır. İslam düşünce geleneğinde evrime bakış açısı, yaratıcı ve Kur'an'ın temel prensipleri üzerine kurulmuştur. Bu perspektiften hareketle, Müslüman düşünürler evrimi bir tekâmül süreci olarak kabul etmişlerdir. Bu çalışmada ele alınan İbn Miskeveyh, varlığın Allah'tan zuhur ettiğini belirtir. Ona göre ilk meydana gelen Faal Akıl'dır. Bunu tâkiben Külli Nefs, Nefs'ten ise felekler, semavi cisimler, yıldızlar ve cisimler âlemi oluşmuştur. Varlık yukarıdan aşağıya doğru kemalden uzaklaşarak biçimlenirken, aşağıdan yukarıya doğru bir yükselişle feyze yakınlık artar ve bu süreç kemale ermeye kadar devam eder. İbn Miskeveyh, tekâmül fikrini peygamberliği temellendirmede kullanmıştır. Bu konuya özellikle el-Fevz'ul-Asğar adlı eserinin peygamberlik bölümünde değinir. Miskeveyh, bu yaklaşımla sadece peygamberlerin bilindik anlamda Allah'tan vahiy alabileceğini değil, aynı zamanda filozofların akıl ve düşünce yoluyla manevi âlemle ilişki kurmasının mümkün olduğunu göstermeyi amaçlamıştır. Bununla birlikte, onun tekâmül anlayışının ontolojik bir zorunluluk bağlamında ele alındığı söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: İbn Miskeveyh, el- Hikmetu's- Sâriye, İrtika, Tekâmül

ABSTRACT

THE NATURE OF EVOLUTION IN THE TRADITION OF ISLAMIC THOUGHT:

THE EXAMPLE OF IBN MUSKAWAYH

SERTDÜŞER, Ebubekir Sıddık

Master's Thesis

Department of Philosophy and Religious Sciences

Department of Philosophy of Religion

Thesis Advisor: Assoc. Prof. Dr. Okan Bağcı

June-2025, 115 pages

The theory of evolution is an ancient theory with origins dating back 2500 years. Although it has been identified with Charles Darwin in the 19th century, the idea of evolution has been widely discussed in different periods of history. In antiquity, natural philosophers such as Thales investigated the origin of material existence and reached various conclusions. In the Islamic world, ideas about evolution began to emerge with Jabir bin Hayyân. In the Islamic tradition of thought, the perspective on evolution is based on the basic principles of the Creator and the Qur'an. From this perspective, Muslim thinkers have accepted evolution as a process of evolution. Ibn Miskawayh, who is discussed in this study, states that existence emanates from God. According to him, the first to emerge is the Active Intellect. This is followed by the universal soul, and from the soul, the celestial planets, celestial bodies, stars, and the world of bodies are formed. While the being is shaped from top to bottom by moving away from perfection, the proximity to inspiration increases with an ascent from bottom to top, and this process continues until perfection. Ibn Miskawayh used the idea of unification to justify prophethood. He specifically addresses this issue in the chapter on prophethood in his work al-Fawz al-Asghar. With this approach, he aimed to show not only that prophets can receive revelation from God in the conventional sense, but also that it is possible for philosophers to relate to the spiritual realm through reason and thought. Nevertheless, it can be said that his understanding of unification is dealt with in the context of an ontological necessity.

Keywords: Ibn Miskawayh, al-Hikmat al-Sāriya, Irtika, Unification

ÖN SÖZ

Evrim kavramı, yaygın algıda genellikle yanlış anlaşılmalara yol açan ve çekinceyle yaklaşılan bir terimdir. Özellikle eğitim müfredatlarında maymundan türeyiş, yaratılış inancının reddi veya dini öğretilerle çelişen bir olgu olarak sunulması, bu kavramın özüne dair yanıltıcı bir perspektif oluşturmuştur. Ancak evrim, yalnızca biyolojik bir olgu olmanın ötesinde, felsefi, bilimsel ve teolojik boyutları içeren kapsamlı bir kavramdır. Esasen, varoluşun kökeni ve gelişimine dair temel sorulara yanıt arayışının bir ifadesidir. İnsanlık tarihi boyunca birey, kendi varoluşunu, yaratıcısını ve evrendeki konumunu sorgulama eğiliminde olmuştur. Bu merak dürtüsü, doğal olayların gözlemlenmesine ve mitolojik anlatılara başvurularak giderilmeye çalışılmıştır. Bu süreçte, birbirinden farklı ve bazen birbirini tamamlayan çeşitli düşünceler ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla evrim, insanlığın ortak ilgi alanına giren evrensel bir konudur. Evrim teorisi dünya genelinde ve Türkiye'de genellikle Charles Darwin'le özdeşleştirilse de, Darwin öncesi dönemlerde hem İslam düşünce geleneğinde hem de Antik Çağ filozofları arasında evrimle ilişkili geniş kapsamlı çalışmalar ve teoriler geliştirilmiştir. Bu durum, evrimin sadece modern bilimin bir ürünü olmadığını, aynı zamanda köklü bir düşünsel mirasa sahip olduğunu göstermektedir.

İslam Düşünce Geleneğinde Evrimin Mahiyeti: İbn Miskeveyh Örneği adlı bu çalışma, üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, evrim kavramına ilişkin geniş açıklamalar ve evrimin ne olup ne olmadığı üzerinde durulmuştur. İkinci bölümde ise, Antikçağ'dan Herbert Spencer'e kadar evrim teorisyenlerinin yaklaşımları muhtasar bir şekilde aktarılmaya çalışılmıştır. Üçüncü bölümde ise İslam düşünce geleneğini oluşturan üç temel alan olan Kelam, Tasavvuf ve Felsefe geleneklerinin evrim mevzusu hakkındaki düşünürlerinin fikirleri detaylı bir şekilde aktarılmaya çalışılmış ve tezimizin de başlığı olan İbn Miskeveyh'in hem felsefesini hem de evrime dair düşünce sistemi genişçe ele alınmıştır.

Gaziantep Üniversitesi Bilimsel Araştırma Prpjelerine desteklerinden dolayı teşekkü ederiz.

Son olarak manevi ve ilmi desteğini esirgemeyen kıymetli hocam Doç. Dr. Okan Bağcı' ya çalışmaya değerli önerileri ve yapıcı eleştirileriyle katkıda bulunan Prof. Dr. Işık Didem Karagöz hocama, ailem ve arkadaşlarıma teşekkür ederim.

İçindekiler

ÖZET.....**i**
ABSTRACT.....**ii**
ÖN SÖZ.....**iii**
GİRİŞ.....**1**
A. Araştırmanın Konusu ve Problemi.....1
B. Araştırmanın Amacı ve Önemi.....3
C. Araştırmanın Kaynakları.....4
I. BÖLÜM.....**5**
EVRİM NEDİR?.....**5**
1.1. Evrimin Tanımı.....5
1.2. Biyolojik Evrim.....7
1.2.1. Türleşme.....7
1.2.1.1. Mikro değişimler.....7
1.2.1.2. Bireysel Bazlı Değişim.....7
1.2.1.3. Popülasyon Bazlı Değişim.....8
1.2.2. Mikro değişimlerin Evrimsel Yorumu.....10
1.2.2.1. Mikro evrimden makro evrime.....10
1.2.2.2. Makro evrime kanıt olarak sunulan etmenler.....14
1.2.2. Canlılığın Oluşumu.....15
1.3. Modern Sentez.....18
1.4. Evrim Kuramının Dayandığı Argümanlar.....19
1.5. Evrim Kuramı'nın Epistemik Statüsü.....23
1.6. İnsanın Evrimi.....26
1.7. Evrim Teorisi ve Teleolojik Delil.....27
1.8. Evrim Kuramına göre Ahlakın Kökeni.....33
1.9. Evrim Kuramının İhtiva ettiği Sorunlar.....37
II. BÖLÜM.....**40**
Antik Çağdan Çağdaş Döneme Evrim Teorisyenleri.....**40**

2.1. Antik Yunan'da Biyolojik Evrim.....40
2.2. Ortaçağ Hıristiyan Düşüncesi ve Biyolojik Evrim.....43
2.3. Kilisenin Gücünü Yitirmesi ve Biyoloji..... 44
2.4. Lıınnaeus, Türler ve Taksonomi..... 46
2.5. Buffon' da Değişim ve Dönüşüm..... 48
2.6. Felsefede "Evrim" Kavramının Yükselişi.....49
2.7. Lamarck ve Dönüşümcülük..... 50
2.8. Charles Darwin'in Evrim Kuramı.....55
2.8.1. Charles Darwin ve Evrim Teorisinin Kökenleri..... 55
2.8.2. Darwin'in Doğal Seleksiyon Vasıtasıyla Evrim Kuramı.....57
2.8.3. Evrimin Temel Sistemi: Doğal Seleksiyon.....58
2.9. Alfred Russel Wallace'in Evrim Kuramı.....62
2.10. Herbert Spencer'in Evrim Düşüncesi.....63
III. BÖLÜM.....68
İslam Düşünce Geleneğinde Evrim.....68
3.1. Kuran Açısından Yaratılış ve Evrim.....68
3.2. Kelam Geleneğinde Evrimin Mahiyeti..... 71
3.2.1. Nazzâm.....72
3.2.2. Câhız..... 73
3.3. Tasavvuf Geleneğinde Evrimin Mahiyeti..... 74
3.3.1. Mevlana'nın özümleme ile evrim kuramı.....74
3.4. Felsefe Geleneğinde Evrimin Mahiyeti..... 75
3.4.1. Câbir Bin Hayyan.....77
3.4.2. Birûni.....78
3.4.3. İhvan-ı Safa..... 79
3.4.4. İbn Tufeyl.....80
3.4.5. İbnu'n Nefîs..... 82
3.5. Evrim ve Ahlâk Filozofu: İbn Miskeveyh..... 82
3.5.1. Hayatı.....82
3.5.2. İlmi Şahsiyeti..... 83
3.5.3. Eserlerinin Analizi..... 85
3.5.4. İslam Felsefesinde İbn Miskeveyh'in Yeri ve Metafizik Düşüncesi..... 86
3.5.5. İbn Miskeveyh'in Ahlak Anlayışı.....89
3.5.6. İbn Miskeveyh Düşüncesinde Evrim..... 90
3.5.6.1. Bitki basamağı ve nitelikleri..... 91
3.5.6.2. Hayvan basamağı ve nitelikleri.....92

3.5.6.3. İbn Miskeveyh'te "evrim" düşüncesi'nin büyük varlık zinciri bağlamında değerlendirilmesi.....94
3.5.6.4. İbn Miskeveyh'te evrimin ilke ve kavramları.....95
SONUÇ.....98
KAYNAKÇA..... 101

Tablo ve Şekiller

Figür 1. İçin bkz. Samantha Fowler, Rebecca Roush, James Wise, *Consepts of Biology (1st Edition),* Openstax College, Texas 2013, s.258

Figür 2. İçin bkz. https:// thinkingscifi.wordpress.com/2011/10/03/ vestigial-relics

Figür 3. İçin bkz. J. Nogar, "Evolution", *New Catholic Encylopedia*

GİRİŞ

A. Araştırmanın Konusu ve Problemi

Çağdaş evrim kuramının gelişiminde Charles Darwin'in merkezi bir konumu bulunmaktadır. Bunun temel nedeni, Darwin'in evrimi kapsamlı ampirik verilerle destekleyerek açıklama biçimidir; bu yaklaşım, modern evrim düşüncesinin onunla özdeşleşmesine yol açmıştır. Rönesans ve Reform hareketlerinden önce, Orta Çağ'da Aristotelesçi staz düşüncesi egemendi. Bu anlayışa göre, evren, yıldızlar, gezegenler, insanlar ve tüm canlılar, ilk yaratılış anından itibaren mevcut biçimlerini korumuşlar ve herhangi bir değişime uğramamışlardır. Değişmezlik olarak adlandırılan bu düşünce, aynı zamanda toplumsal yapıyı da etkilemiş; feodal sistemde bireylerin yerleri ve konumları sabit ve önceden belirlenmiş kabul edilmiştir. Ancak, Coğrafi Keşiflerle birlikte ortaya çıkan hareketlilik, yeni bulguların ve olguların keşfedilmesine olanak tanımıştır. Özellikle Amerika kıtasının keşfi, doğanın sabit ve tüm yönleriyle bilinebilir olduğu varsayımını sarsmıştır. Bu yeni delillerin ışığında, doğanın dinamik ve değişken olduğu düşüncesi, sabit ve değişmez olduğu yönündeki eski anlayışın yerini almıştır.

Evrim kavramının ilk kullanımı 17. yüzyılda İngiliz Sir Matthew'a atfedilmektedir. Bu ilk kullanımdan sonra evrim kuramı önemli gelişmeler kaydederek ilerlemiştir. Bu süreçte Buffon, kendisinden sonra gelen Lamarck ve Darwin'i etkilemesi açısından kilit bir şahsiyettir; bu etki, onların kuramlarında belirgin bir şekilde gözlemlenmektedir. Buffon'un evrim yaklaşımına göre, canlı varlıklar zamanla evrimleşmiş ve kullanılmayan organların körelmesiyle değişime uğramıştır. Buffon'un kuramını takiben, Lamarck evrimi, "çevrenin etkisiyle kazanılan karakterlerin sonraki nesillere aktarılması" şeklinde tanımlamıştır.

18. yüzyılda Leonardo Da Vinci ve bazı araştırmacılar, canlı türlerinin başlangıçta tek seferde yaratıldığını ve zamanla bazılarının neslinin tükendiğini öne sürmüşlerdir. Aynı dönemdeki yaygın bir başka kanaat ise, canlılığın periyodik olarak ortaya çıktığı, bazı türlerin ateş, su ve doğal olaylar sonucunda yok olduğu, yeni oluşan canlıların ise kendilerinden önceki türlere göre daha gelişmiş ve

organizasyonel açıdan daha üstün olduğu yönündeydi. Bu yaklaşım, literatürde Katastrofizm (Tufan Kuramı) olarak adlandırılmaktadır. 19. yüzyılın başlarında ise Katastrofizm'in yerini Üniformitaryanizm Kuramı almıştır. Charles Lyell, 19. yüzyılda bu kuramıyla önemli bir etki yaratmıştır. Üniformitaryanizm'e göre, canlıların neslinin tükenmesi veya değişim geçirmesinde çevresel koşulların zorlayıcı etkisi belirgindir. Dolayısıyla bu kuram, canlıların değişiminde büyük çaplı afetlerin etkili olmadığını savunur.

Carl Linnaeus, 1776'da canlıları tür, cins, familya ve takım gibi taksonomik kategorilere ayırarak bir sınıflandırma sistemi oluşturmuştur. Bu sistem içerisinde insanları da piramit bir yapıya yerleştirmiş ve kendi içerisinde derecelendirmiştir. Linnaeus'un sınıflandırmasına göre, kuyruklu insanların geçmişte yaşadığı düşünülmekte, Afrika ve Amerika'daki yerli halkları ise insan ile hayvan arasındaki evrimsel geçiş basamağını temsil etmektedir.

Charles Darwin'in Türlerin Kökeni adlı eseriyle evrim tartışmaları bilim dünyasında geniş yankı bulmuştur. Thomas Henry Huxley, August Weismann ve Ernst Haeckel gibi önemli bilim insanları Darwin'in doğal seçilim kuramını desteklemişlerdir. Darwin sonrası dönemde evrimsel düşünceye dair farklı teoriler ortaya çıkmıştır. Bu alternatif yaklaşımlardan biri Ortogenesis teorisidir. Bu teori, canlıların doğrusal bir gelişim çizgisi izleyerek mükemmele doğru ilerlediğini öne sürer ve doğal seçilime alternatif sunar. Bir diğer önemli yaklaşım ise, daha sonra mutasyon temelli evrim kuramına zemin hazırlayan Saltasyonizm'dir. Saltasyonizm'e göre yeni türler, rastgele gerçekleşen ani mutasyonlar sonucunda ortaya çıkmıştır. 20. yüzyılda Gregor Mendel'in genetik çalışmalarıyla birlikte evrim kuramında önemli bir dönüm noktası yaşanmıştır. Mendel genetiği ile Darwin'in doğal seçilim prensibi birleştirilerek Modern Sentez olarak bilinen yeni bir kuram geliştirilmiştir. DNA yapısının çözümlenmesiyle birlikte evrim çalışmaları genetik düzeye odaklanmaya başlamıştır. Evrimle ilgili son dönemde ortaya çıkan teorilerden biri ise Stephen Jay Gould ve Niles Eldredge tarafından savunulan Kesintili Denge teorisidir. Bu kurama göre evrim, kısa ve yoğun değişim dönemleri ile bunu takip eden uzun ve durağan dönemlerin birbirini izlemesi şeklinde gerçekleşir. Yani evrimsel süreç, sürekli ve yavaş bir değişim yerine, ani sıçramalar ve ardından gelen uzun süreli kararlılık dönemleriyle karakterize edilir. Bu tezin ilk iki bölümünde, geniş bir çerçeveden bakılarak evrim kavramı ve evrim kuramı detaylı bir şekilde incelenmiştir.

İslam düşüncesinde bu "Tekâmül Nazariyesi" olarak isimlendirilmiştir. Tekâmül sözlükte "tamamlanmak, mükemmelleşmek" anlamındaki "kemâl" kökünden türeyen, Modern Arapçada istihale, tahavvül, tatavvur, tebeddül gibi kelimelerle ifade edilir.[1] Tekâmül nazariyesi, canlılar dünyasında basitten karmaşığa veya ilkel olandan mükemmele doğru bir oluşum ve gelişim meydana geldiğini kabul eden ekol tarafından öne sürülmüştür.

Tekâmül kavramı ıstılahlaşıncaya kadar farklı terimler kullanılmıştır. Mesh, istihale, tebeddül, tegayyür, tehavvül bu kavramlar arasındadır. Bağdâdî, tecdid sözcüğünü, Şehristânî, istihâle sözcüğünü kullanmıştır. İhvânu's-Safâ ise, evrim olayını ve evrimi idare eden doğal güce el-hikmet es-sâriye (akıcı hikmet) el-inâyet er-rabbâniye (ilahi yardım) veya el-hikmet el-ilâhiye (ilahi hikmet) sözcükleriyle karşılamaktadır. 13.yüzyıldan itibaren evrim düşüncesi kullanımı daha çok yaygınlaşan ve daha çok ıstılahlaşmış olan tekâmül sözcüğü ile karşılanmıştır.[2]

B. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Bu çalışma, İslam düşünce geleneğinde evrimin mahiyeti ve İbn Miskeveyh'in felsefi düşünceleri bağlamında evrim düşüncesini ele almaktadır. İbn Miskeveyh'in sisteminde evrimi karşılayan kavramların hangi anlamda ve ne doğrultuda kullanıldığı, çalışmamız için merkezi bir öneme sahiptir. Onun düşüncesinde evrim terimi; tekâmül**,** el-Hikmetü's-sâriye ve irtika kavramlarıyla ilişkilendirilerek değerlendirilmiştir. Çalışmamızda, İbn Miskeveyh'in evrim konusunu hangi bağlamda ele aldığı ve varlıkla nasıl ilişkilendirdiği meselesine odaklanılmıştır.

Çalışmamızın önemi, üçüncü bölümde yer alan ve tezin ana konusunu oluşturan, İslam düşünce geleneğinde evrimin mahiyetinin özellikle İbn Miskeveyh özelinde incelenmesidir. İbn Miskeveyh'in evrim düşüncesi daha önce hem makalelerde hem de bazı tezlerin bölümlerinde kısa başlıklar altında bahsedilmiştir. Ancak bu çalışma, İbn Miskeveyh'in evrime dair düşüncesini hem İslam düşünce geleneğindeki yerini hem de kendi felsefi sistemindeki konumunu göz önünde bulundurarak, ilgili temel kavramlarla birlikte özel olarak ele almasıyla özgün bir biçim kazanmaktadır.

---

[1] Mehmet Bayrakdar, "Tekâmül Nazariyesi", *DİA* (İstanbul, 1988), 40/337.
[2] Mehmet Bayrakdar, *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi* (Çankaya Ankara: OTTO, 2022), 129.

C. Araştırmanın Kaynakları

İbn Miskeveyh'in yaşamı ve felsefesi üzerine çok sayıda kitap ve tez bulunmasına rağmen, bizim üzerinde durduğumuz nokta onun evrim fikirlerini inceleyen çalışmalardır. Bu bağlamda, Saliha Özdeğirmenci'nin "İbn Miskeveyh'te Metafizik" başlıklı yüksek lisans tezi önemlidir. Bu tez, İbn Miskeveyh'i genellikle ahlak felsefesi üzerinden ele alsa da, onun evrim düşüncesinin metafizik boyutunu da içermesi nedeniyle çalışmamızla bağlantılıdır. Ancak bizim yaklaşımımız, evrimi sadece metafizik bir çerçevede değil, maddi ve manevi yönleriyle bir bütün olarak değerlendirmektir. Yusuf Altunbaş'ın "Kur'an'da İnsanın Yaratılışı ve Evrim Teorisi" adlı çalışmasının ikinci bölümü, bazı İslam düşünürlerinin tekâmül düşüncesine değinir. Ancak bu bölümde daha çok İbn Miskeveyh'in nübüvvet düşüncesi öne çıkmaktadır. İslam düşünce geleneği ve İbn Miskeveyh'in tekâmül anlayışı, temel kavramlar üzerinden geniş bir perspektifle incelenmemiştir.

İbn Miskeveyh hakkında basılı makaleler de mevcuttur. Örneğin, Cevdet Kılıç'ın "İbn Miskeveyh'te "el-Hikmetü's-Sâriye" Kavramı Bağlamında Varlığın Tekâmül Süreci" adlı makalesi, İbn Miskeveyh'in tekâmül düşüncesini doğrudan ele almaktadır. Bu makale, İbn Miskeveyh'in tekâmül kavramını, varlık merhaleleri ve "el-Hikmetü's-Sâriye" terimi ekseninde incelenmektedir.

Bu çalışmanın özgünlüğü ve literatüre katkısı, İbn Miskeveyh'in felsefesini, özellikle el-Fevzü'l-Asğar ve Tehzîbu'l-Ahlâk adlı eserleri bağlamında, İslam düşünce geleneği içerisindeki temel kavramlarla birlikte ele almasıdır. Varlığın hem fiziksel hem de metafiziksel boyutlarına dair düşüncelerini, bağımsız ve kapsamlı bir yüksek lisans tezi düzeyinde çalışılmasıdır.

I. BÖLÜM

EVRİM NEDİR?

1.1. Evrimin Tanımı

Evrimin tanımı ile ilgili eserler incelendiğinde belirli ölçüde farklılıklar içeren tanımlamaların mevcut olduğu görülmektedir. Dünyadaki herhangi bir biyoloğun ulaşabileceği küresel ölçekteki biyoloji kitabındaki sözlük kısmında bulunan tanım şu şekildedir. "Yeryüzünde yaşayan canlıların ilk başlangıçtaki durumlarından günümüzdeki çeşitliliğin ortaya çıkmasına kadar geçirdikleri değişimlerin tümü".[3]

Ernest Mayr, 20. yüzyılın önemli evrimsel biyologlarından biri olarak kabul edilir ve "Evrim Nedir?" adlı eserinde evrim teorisinin güçlenmesine katkıda bulunan bilim insanlarına dikkat çeker. Mayr'ın özellikle vurguladığı isimlerden biri olan D.J. Futuyma, Türkçe'ye de çevrilen "Evrim" adlı kitabında, evrim kavramını Charles Darwin'den yapmış olduğu alıntıyla şu şekilde belirtmektedir: "Bilim tarihinde nefes kesici düşüncelerden biri, Charles Darwin'in, 'Bu gezegende şimdiye kadar yaşamış olan tüm organik varlıklar ilkel bir biçimden köken almıştır,' şeklindeki tespitidir." Bu alıntı, Darwin'in yaşamın ortak kökeni fikrini ve evrimin temel dinamiklerini vurgulayarak, bilimsel düşünce tarihinde çığır açan niteliğini açıkça ortaya koymaktadır. Futuyma'nın bu alıntıyı kullanması, evrim teorisinin temelini oluşturan bu ortak atadan türeme prensibinin önemini pekiştirmektedir.[4]

D.J. Futuyma, ilgili kitabın sözlük bölümünde evrimi kapsamlı bir biçimde tanımlar. Geniş anlamda evrimi, "bir ya da daha çok özelliğin farklı durumlarına sahip varlıkların kökeni ve zamanla bu varlıkların oranlarındaki değişmeler" olarak açıklar. Organik evrim ya da biyolojik evrim terimlerini ise daha spesifik olarak, "zaman içinde kalıtsal olarak bir ya da daha çok nitelik bakımından apayrı olan bireylerin oranlarındaki değişmeler" şeklinde ifade eder. Bu tanımın özünde, evrimin "değişerek türeme" prensibine dayandığını vurgular. Bu tanımlamalar, evrimin hem

---

[3]Reece Champbell, *Biyoloji*, çev. Ertunç Gündüz vd. (Ankara: Palme Yayıncılık, 2008). (Kitap sözlüğü kısmında sayfa numarası belirtilmemiş)

[4] D.J. Futuyma, *Evrim*, çev. Aykut Kence - A. Nihat Bozcuk (Ankara: Palme Yayıncılık, 2008), 1.

köken hem de zamanla meydana gelen popülasyonlardaki kalıtsal değişim süreçlerini kapsadığını net bir şekilde ortaya koyar.[5]

Yukarıda belirtilen tanımlardan hareketle evrimi basit bir şekilde açıklayacak olursak Evrim, en temel düzeyde, zaman içinde meydana gelen bir değişim sürecini ifade eder. Biyolojik evrim ise, bu ilkenin canlılar dünyasındaki karşılığıdır ve yaşam formlarındaki zamana bağlı değişim ve dönüşümü niteler. Bu bağlamda, yaşamın kendine özgü bir geçmişi olduğu ve bu geçmiş boyunca sürekli bir değişim ve çeşitlenme gösterdiği anlaşılır. Biyolojik Evrim Kuramı ise, yeryüzündeki tüm canlı çeşitliliğinin ortak bir atadan evrimleştiğini öne süren bilimsel bir çerçevedir. Bu teoriye göre, nesiller boyunca aktarılan kalıtsal özelliklerde yeni varyasyonlar ortaya çıkmakta ve bu varyasyonlar, doğal süreçler aracılığıyla yeni döllere geçmektedir. Bu doğal farklılıklar, son derece uzun zaman dilimleri içerisinde birikerek günümüzdeki muazzam biyolojik çeşitliliğe ve türleşme olgusuna yol açmaktadır. Kuram, bu mekanizmaları açıklayan teoriler bütününü kapsar.[6]

Bu başlık altında kısaca evrim kavramının bir değişim ve dönüşüm sürecini ifade ettiğini belirttik. Bundan sonraki başlığımızda değişim ve dönüşümün nasıl vuku bulduğunu açıklayan bir alan olan Biyolojik Evrim konusunu detaylı bir şekilde aktarmaya çalışacağız

[5] Futuyma, *Evrim*, 547.
[6] Kenan Ateş, "Evrim Ve Evrim Tartışmaları", *Dünü ve Bugünüyle Evrim Teorisi* (İstanbul: Evrensel Basım Yayın, 2009), 15.

1.2. Biyolojik Evrim

Biyolojik evrim, en temel tanımıyla, bir türün zamanla genetik değişimler geçirerek başka bir türe dönüşmesi sürecini ifade eder. Bu bağlamda, tür kavramı genellikle aralarında doğal yolla üreyebilen ve verimli döller verebilen bireylerin oluşturduğu bir popülasyon olarak tanımlanır**.** Eğer iki canlı grubu arasında üreme engelleri mevcutsa ve başarılı bir şekilde yavrulayamıyorlarsa, bu gruplar farklı türler olarak kabul edilir.[7] Evrimsel biyoloji sadece türlerin birbirine evrilmesini değil, aynı zamanda abiyogenez kavramıyla açıklanan cansız maddeden canlılığın nasıl ortaya çıktığını da içermektedir.[8] Bu süreç, cansız yapıların zamanla organize olarak canlı formları oluşturması şeklinde ifade edilebilir.

1.2.1. Türleşme

Bu bölümde, canlı organizmalarda bilimsel olarak gözlemlenebilen ve üzerinde fikir birliği bulunan değişimler ele alınacaktır. Bu değişimler, evrim kuramının temelini oluşturmaktadır. Günümüz evrim teorisyenleri, bu tür değişimleri yorumlayarak mikroevrim ve makroevrim kavramlarını ortaya atmışlardır. Mikroevrimin birikimi ve ilerlemesiyle makroevrim olarak adlandırılan türleşmenin meydana geldiği öne sürülmektedir. Bu nedenle, ilk olarak mikroevrimsel süreçlerin neler olduğu ve nasıl işlediği üzerinde durulacaktır.

1.2.1.1. Mikro değişimler

Değişimlerin kalıcı olabilmesi için canlıların genetik yapılarında gerçekleşmesi gerekir. Dolayısıyla, değişim mekanizmaları organizmaların genetik yapısında işlev görmelidir. Bu genetik farklılaşma iki temel mekanizma aracılığıyla gerçekleşir: bireysel düzeydeki değişimler ve popülasyonel düzeydeki değişimlerdir.

1.2.1.2. Bireysel bazlı değişim

Bireysel düzeydeki varyasyonlar üç ana mekanizma ile meydana gelir: transpozon hareketleri, mutasyonlar ve mayoz bölünme.[9] Transpozon hareketleri ve mutasyonlar, canlıların mevcut genetik kodlarında kontrolsüz bir şekilde yeni dizilimlerin oluşumunu ifade eder. Daha açık ifade etmek gerekirse, genlerin kopyalanması sırasında ortaya çıkan sorunlar olarak tanımlanan mutasyonlar ve

---

[7] Hüseyin Arıkan - Dinçer Ayaz, *Biyoloji Tarihi ve Evrim* (Kocaeli: Umuttepe Yayınları, 2015), 150.
[8] Sevinç Karol vd., *Biyoloji Terimleri Sözlüğü* (Ankara: TDKY, 2011).
[9] Ernst Mayr, *Evrim Nedir*, çev. Nurdan Soysal (İstanbul: Say Yayınları, 2016), 130.

genomlar arasına girebilen küçük genetik elementler olan transpozonların hareketleri sonucunda gen dizilimlerinde orijinalinden farklı yapılar ortaya çıkar.[10]

Öte yandan, yeni bir organizmanın oluşumu sırasında ebeveyn canlılardan farklı bir bireyin meydana gelmesini sağlayan bazı sistemler bulunmaktadır. Bunlardan biri, mayoz bölünmenin ilk evresinde çiftler halinde yan yana gelen kromozomların karşılıklı parçalar arasında yer değiştirmesi olayı olarak bilinen krosover'dır.[11]

Bireylerde meydana gelen genetik değişimlerin en önemlilerinden biri olan mutasyonların kalıcı bir etki yaratabilmesi için üreme hücrelerinde gerçekleşmesi zorunludur. Aksi takdirde, somatik hücrelerde oluşan genetik değişiklikler yeni nesillere aktarılamayacağından, evrimsel bir öneme sahip olmayacaktır.[12] Ek olarak, meydana gelen bu genetik değişimin yeni nesle aktarılabilmesi için, mutasyonun bireyin üreme yeteneğini engellememesi gerekmektedir.

Mutasyonların küçük değişimler içermesi gerekmektedir. Aksi takdirde, makro mutasyon olarak adlandırılan, bireysel düzeydeki genlerin büyük ölçüde değişerek mevcut türden çok daha farklı bir türün ortaya çıkması durumu günümüz bilimsel bilgisine göre imkansız kabul edilmektedir. Zira bu türden kapsamlı bir dönüşümün neredeyse tamamı ölümcül olacak veya popülasyon içerisinde elenerek yok olacaktır.[13]

Mayoz bölünme esnasında gerçekleşen kromozomal hareketlerden kaynaklanan varyasyonlar, eşeyli üreme sonucunda oluşacak yeni neslin, ana ve ata genotipinden farklı bir genotipe sahip olmasını sağlar. Bu mekanizmalar üreme sürecinde işlevsel olup, yeni oluşacak canlının ebeveynlerinin birebir kopyası olmasını engelleyerek, eşeyli üreyen canlılarda her bireyin kendine özgü bir genotipe sahip olmasına imkan tanır.[14]

1.2.1.3. Popülasyon bazlı değişim

Popülasyonlardaki gen frekanslarının değişimine etki eden temel mekanizmalar; gen akışı, genetik sürüklenme ve rastgele olmayan eşleşme olarak

---

[10] Kollektif, *Su Ürünleri Terimleri Sözlüğü* (Ankara: TDKY, 2009).
[11] Kollektif, *Su Ürünleri Terimleri Sözlüğü*.
[12] Mayr, *Evrim Nedir*, 113.
[13] Mayr, *Evrim Nedir*, 111.
[14] Mayr, *Evrim Nedir*, 137-138.

sıralanabilir. Gen akışı, aynı türe ait farklı popülasyonlar arasında gerçekleşen göç ve üreme faaliyetleri sonucunda genetik materyalin transferini ifade eder. Bu süreç, popülasyonların gen havuzları arasında etkileşimi sağlayarak genetik çeşitliliği artırabilir. Gen akışı, izole olmamış popülasyonlar arasında yeni genetik varyantların kazanımına olanak tanır ve böylece popülasyonların genetik yapısını zenginleştirir. Genetik sürüklenme, özellikle küçük popülasyonlarda, şansa bağlı faktörler sonucunda belirli gen alellerinin frekanslarında meydana gelen rastgele değişimlerdir. Bu süreçte, bazı aleller (örneğin göz rengini belirleyen aleller) zamanla tamamen yok olabilirken, diğer aleller popülasyonda dominant hale gelebilir. Genetik sürüklenme, popülasyon büyüklüğü azaldıkça daha belirgin hale gelir ve popülasyonların genetik çeşitliliğini azaltıcı bir etki gösterebilir. Rastgele olmayan eşleşme, bireylerin çiftleşme partnerlerini rastgele seçmemesi, belirli fenotipik özelliklere sahip bireyleri tercih etmesi durumudur. Bu tercihli eşleşme, tercih edilen fenotipik özelliği sağlayan genlerin popülasyondaki frekansının artmasına yol açarken, tercih edilmeyen özelliklere sahip genlerin frekansının azalmasına ve hatta zamanla popülasyondan silinmesine neden olabilir. Dolayısıyla, bireylerin fenotipik tercihleri, ilgili gen gruplarının popülasyon içindeki yayılımını ve seleksiyonunu doğrudan etkiler.[15]

Popülasyonlar arası gen akışı, aynı türe ait, coğrafi olarak soyutlanmamış iki popülasyon arasındaki üreme ile gerçekleşir. Bu süreç, her iki popülasyonun gen havuzlarının bütünleşmesini sağlayarak, yeni genetik varyantların popülasyonlara kazandırılmasına olanak tanır.[16] Öte yandan, genetik sürüklenme genellikle küçük popülasyonlarda gözlemlenen bir olgu olup, belirli gen alellerinin zamanla frekansının azalması veya tamamen kaybolmasıyla karakterizedir. Bu durum, aynı genetik işlevi yerine getiren diğer alellerin popülasyon içinde baskın hale gelmesine yol açar.[17]

Canlıların fenotipi, yani dış görünüşü, üreme başarısını doğrudan etkileyen önemli bir faktördür. Bu fenotipik özellikler, arkalarındaki gen grubunun aktarımında ve popülasyon içindeki yayılımında kritik bir rol oynar. Tercih edilen bir fenotipik özellik, bu özelliği sağlayan genin popülasyon içindeki frekansının artmasına ve yaygınlaşmasına yol açarken, çiftleşme seçiminde olumsuz etki yaratan bir fenotipik

---

[15] Mayr, *Evrim Nedir*, 130.
[16] Mayr, *Evrim Nedir*, 132.
[17] Mayr, *Evrim Nedir*, 133.

özellik ise ilgili genin popülasyonda azalmasına ve hatta yok olmasına neden olabilir.[18]

1.2.2. Mikro değişimlerin Evrimsel Yorumu

1.2.2.1. Mikro evrimden makro evrime

Evcilleştirme sürecinde insanların yabani hayvanları kendi kontrolleri altına alarak çiftleştirmesiyle hayvan türlerinde meydana gelen değişimlerden yola çıkan Darwin, bu tür değişikliklerin doğal ortamda da benzer mekanizmalarla gerçekleşebileceği fikrini geliştirmiştir.[19] Bu bağlamda, özellikle Galapagos Adaları'nda gerçekleştirdiği flora ve fauna incelemeleri, doğal seçilim, çevreye uyum, kalıtım ve cinsel seçilim gibi faktörlerin, sınırlı sayıdaki ilkel canlı formlarından türeyen tüm canlı türlerinin evrimleşerek yeni türlerin ortaya çıkmasında merkezi bir rol oynadığını göstermiştir. Bu çıkarımlar, Darwin'in türlerin kökenine dair çığır açan teorisinin temelini oluşturmuştur.

Darwin'in evrim teorisi, beş ana prensip üzerine inşa edilmiştir:

1. Ortak Ata: Tüm canlı türleri ortak bir atadan evrimleşmiştir.
2. Sürekli Değişim: Türler zaman içinde sürekli olarak değişim ve dönüşüm halindedir.
3. Kademeli Birikim: Evrimsel süreç, ani sıçramalar yerine, küçük değişikliklerin kademeli olarak birikimiyle ilerler.
4. Katlanarak Çoğalma: Canlı popülasyonları, kaynaklar sınırlı olsa dahi, potansiyel olarak katlanarak artma eğilimindedir.
5. Doğal Seçilim: Evrimsel adaptasyon ve türlerin çeşitlenmesi, büyük ölçüde çevreye en uyumlu bireylerin hayatta kalıp üremesi yoluyla gerçekleşen doğal seçilim mekanizmasıyla açıklanır.[20]

Darwinizm'e göre evrim, genetik materyalin sürekli dönüşümünü tetikleyen mekanizmalar ile bu değişimleri seçilim baskısı altında şekillendiren doğal süreçlerin birleşimiyle açıklanır. Bu bağlamda, yaşamın ilk basit formlarından itibaren

---

[18] Charles Darwin, *Türlerin Kökeni*, çev. Ömer Ünalan (İstanbul: Evrensel Basım Yayın, 2016), 107-108.
[19] Darwin, *Türlerin Kökeni*, 87.
[20] Mayr, *Evrim Nedir*, 119.

günümüzdeki karmaşık canlı organizmaların oluşumu, kademeli ve katlanarak artan bir değişim sürecinin sonucudur.

Bu bağlamda Darwin, türlerin evrimini iki ana aşamada ele almıştır. Birinci aşama, genetik çeşitliliği ve dolayısıyla farklılaşmayı ortaya çıkaran mekanizmaların işleyişini kapsar. İkinci aşama ise, meydana gelen bu farklılaşmaların doğal çevre tarafından korunarak kalıcı hale gelmesidir.

Evrim teorisinin birinci aşamasını oluşturan mekanizmalar mikro değişimler başlığı altında incelenmiştir. Darwin'in perspektifine göre, canlılarda gözlemlenen bu küçük ölçekli değişimlerin zaman içinde birikmesiyle türleşme süreci meydana gelmektedir.

Darwin, türleşmenin ikinci aşaması olan doğal seçilimi, canlılardaki değişimlerin birikmesini sağlayan temel mekanizma olarak öne sürmüştür. Darwin'e göre doğal seçilim süreci şu şekilde özetlenebilir:

1. Her popülasyon, büyümesini kısıtlayıcı bir faktör olmadığı sürece sürekli olarak artma eğilimindedir.
2. Bir türün popülasyonu için mevcut kaynaklar (besin, yaşam alanı vb.) sınırlıdır.
3. Popülasyon içindeki bireyler, en azından kısmen kalıtsal olan farklı özelliklere sahiptir.[21]

Bu ifadelerden hareketle, sınırlı kaynaklara erişim konusunda rekabet içinde olan popülasyon üyeleri arasında bir **varyasyon** olduğu açıktır. Bireylerin hayatta kalma ve üreme yetenekleri farklılık gösterdiğinden, bu durum, kaynaklara ulaşma imkânı diğerlerine göre daha yüksek olan bireylerin doğal seçilimini sağlar. Başka bir deyişle, çevreye en iyi uyum sağlayan ve kıt kaynakları elde etmede daha başarılı olan bireylerin hayatta kalıp genlerini sonraki nesillere aktarma olasılığı artar.[22]

Darwin'in evrim teorisine göre evrimsel gelişimin en temel birimi popülasyondur. Bireylerdeki değişimler tek başına evrim olarak kabul edilmez. Evrim, bireysel düzeydeki bu değişimlerin popülasyon genelinde yayılması ve sonuç olarak mevcut türden tamamen farklı yeni bir türün ortaya çıkması, yani türleşme ile

---

[21] Darwin, *Türlerin Kökeni*, 86.
[22] Mayr, *Evrim Nedir*, 152.

gerçekleşir. Başka bir deyişle, evrim, nesiller boyunca popülasyonların genetik yapısında meydana gelen kalıcı değişiklikleri ifade eder.[23]

Bir popülasyonun doğal seçilim yoluyla evrimleşebilmesi için, diğer canlılarla çaprazlanmayı engelleyecek izolasyon mekanizmalarının mevcut olması şarttır. Ancak Darwin'e göre, eğer insanlar yapay seçilim aracılığıyla, doğal seçilime karşıt olan serbest çiftleşme ve ataya dönme yönelimi gibi bazı mekanizmaları kontrol altına alıp üstesinden gelebiliyorlarsa, benzer bir kontrol yeteneği doğal seçilimden de beklenebilir. Bu durum, canlıların çevrelerine adaptasyon süreçlerinde izolasyonun ve genetik akışın engellenmesinin ne kadar önemli olduğunu vurgular.[24]

Doğal seçilimin, yapay seçilim yoluyla farklı milletlerin (ırkların) oluşumundan çok daha fazlasını başarması beklenir; yani türleşmeyi sağlaması. Mevcut bir türden tamamen farklı yeni bir türün meydana gelmesi için gerekli olan izolasyonun uzun süreli ve mutlak olması gereklidir. Hatta bu izolasyonun, çoğu zaman ayrılan popülasyonun ana popülasyondan daha küçük olması yoluyla gerçekleşmesi daha olasıdır. Bu durum, genetik sürüklenme ve diğer evrimsel güçlerin daha küçük, izole popülasyonlarda daha belirgin etkiler yaratabileceği anlamına gelir.[25]

Doğal seçilim mekanizması şu şekilde işler: Popülasyon içinde meydana gelen mikro değişimler, çok küçük düzeyde de olsa genetik yapısı farklılaşmış canlıların ortaya çıkmasına neden olur. Genetik yapıdaki bu farklılaşma, bireyin **dış** görünüşünde bir değişikliğe yol açabilir. Çevresel faktörler, bu yeni özellikleri taşıyan bireylerin hayatta kalma ve üreme olasılıklarını etkiler. Dolayısıyla, çevresel etkenlere daha az uyumlu olan veya bu değişimi geçirmemiş bireyler zamanla elenerek yok olacaktır.

Çevresel faktörlerin etkisiyle bir popülasyon içindeki bireylerden bazılarının elenmesi ve bazılarının hayatta kalması sonucunda, elenen bireylerin taşıdığı özelliklerin zamanla kaybolması ve hayatta kalan bireylerin özelliklerinin popülasyonda yaygınlaşması sürecine doğal seçilim denir. Bu süreç, popülasyonun genetik yapısında zamanla değişimlere yol açar. Doğal seçilim mekanizmasının kesintisiz bir şekilde devam etmesiyle, canlı türlerinin ortak bir atadan evrilerek

---

[23] Mayr, *Evrim Nedir*, 107.
[24] Darwin, *Türlerin Kökeni*, 120-125.
[25] Mayr, *Evrim Nedir*, 233-235.

bugünkü çeşitliliğe ulaştığı evrim teorisinin temel iddialarından biridir. Bu teoriye göre, nesiller boyunca biriken küçük değişiklikler, zamanla yeni türlerin ortaya çıkmasına ve mevcut türlerin farklılaşmasına neden olmuştur.[26]

Popülasyonlarda meydana gelen değişikliklerin kalıcılığı, sadece çevresel uyuma değil, aynı zamanda bu değişimlerin popülasyon içindeki yayılım hızına ve izolasyon durumuna da bağlıdır. Eğer popülasyon içinde gerçekleşen bir değişim, yalnızca az sayıda bireyde ortaya çıkarsa veya popülasyon diğer popülasyonlardan yeterince izole edilemezse, bu değişimin korunması oldukça zorlaşır. Bu durumda, yeni ortaya çıkan özellik, popülasyonun genelindeki baskın özellikler tarafından kolayca eritebilir ve zamanla kaybolabilir.[27] Dolayısıyla, türleşme için temel oluşturacak bir değişimin hem popülasyon içinde yeterli bir hızla yayılması hem de popülasyonun diğerlerinden mutlak bir şekilde izole olması önemlidir. Bu iki faktör bir araya geldiğinde, yeni özelliklerin popülasyonda kalıcı hale gelmesi ve potansiyel olarak yeni bir türün oluşumu için uygun koşullar sağlanmış olur.

Popülasyonlar, tür içi diğer popülasyonlardan izole olduklarında, mikroevrimsel mekanizmaların etkilerine daha açık hale gelebilirler. Bu farklılaşma süreci, izole popülasyonlar ile diğer popülasyonlar arasında çeşitli yeni izolasyon mekanizmalarının ortaya çıkmasına yol açabilir. Coğrafi engeller ortadan kalksa bile, üreme organlarındaki uyumsuzluklar veya üreme döngüsü ile davranışlarındaki değişiklikler gibi faktörler nedeniyle, aynı türe ait popülasyonlar arasında çiftleşme engelleri meydana gelebilir. Bu durum, laboratuvar koşullarında üreyebilme potansiyeli olsa dahi doğal ortamda üremenin gerçekleşmediği durumlarla sonuçlanabilir.[28]

Evrimsel biyoloji araştırmacılarına göre, izolasyon mekanizmaları popülasyonların diğer türdeş popülasyonlardan genetik olarak ayrılmasına neden olmaktadır. Bu durum, gen akışının durmasıyla sonuçlanır ve popülasyon içindeki varyasyonların dışarıdan gelen genlerle seyrelmesini engeller. Bu izole popülasyonlarda meydana gelen mutasyonlar ve genetik değişimler, doğal seçilim baskısı altında korunarak popülasyonun çevreye adaptasyonunu sağlayabilir. Uzun

---

[26] Darwin, *Türlerin Kökeni*, 100.
[27] Darwin, *Türlerin Kökeni*, 110.
[28] Mayr, *Evrim Nedir*, 215-216.

jeolojik zaman dilimleri boyunca bu birikimli değişimler, başlangıçtaki popülasyondan genetik ve morfolojik olarak farklılaşmış, **yeni bir türün** ortaya çıkmasına yol açabilir. Bu süreç, türleşme olarak adlandırılır.[29]

Evrimsel süreçte popülasyonlar arasında genetik farklılaşmanın sağlıklı bir izolasyonla desteklenmesi durumunda, yeni bir türün oluşumunun yaklaşık bir milyon yıl sürebileceği öne sürülmektedir.[30]

1.2.2.2. Makro evrime kanıt olarak sunulan etmenler

Canlı türlerinin ortak bir atadan evrimleşerek ortaya çıktığına dair geliştirilen ispat mekanizmalarını; anatomik, genetik ve embriyolojik benzerlikler, türlerin coğrafi dağılımı, körelmiş organlar ve geçiş biçimi olabileceği değerlendirilen fosil kayıtları biçiminde özetleyebiliriz.[31]

1.2.2.2.1.*Benzerlikler*

Canlıların embriyonik gelişim süreçlerinde gözlemlenen benzerlikler, bazı bilim insanları tarafından evrim kuramının lehine bir kanıt olarak değerlendirilmiştir. Özellikle embriyoların erken evrelerde sergilediği morfolojik benzerlikler, bu canlıların ortak bir ataya sahip olabileceği düşüncesini destekler nitelikte yorumlanmaktadır. Bununla birlikte, embriyolojik yapılar arasındaki benzerliklerin, gelişim sürecinde farklı türlerde farklı organlara dönüşmesi, "yinelemeli oluş kuramı" kapsamında ele alınmıştır. Bu kurama göre, bir organizma, evrimsel geçmişini embriyolojik gelişim evreleri boyunca kısmen yeniden sergilemektedir. Genetik düzeyde meydana gelen farklılaşmalar, organizmanın genotipinde kayıtlı olup, bu değişimler sonucu oluşan yeni yapılar, evrimsel süreçteki önceki aşamaları takiben gelişmektedir. Bu görüşü desteklemek amacıyla sıkça verilen örneklerden biri, memeli embriyolarında görülen ve "solungaç yarıkları" olarak adlandırılan yapıların, gelişimin ileri safhalarında farklı organ sistemlerine dönüşmesidir. Bu durum, bazı yorumlara göre, sudaki yaşamdan karasal yaşama geçişin embriyoda tekrarlandığı şeklinde açıklanmaktadır.[32]

Canlılar arasındaki anatomik benzerlikler, evrimsel akrabalık ilişkilerini ortaya koyan önemli göstergelerden biridir. Örneğin, köpek, kurt ve çakal gibi

---

[29] Darwin, *Türlerin Kökeni*, 121.
[30] Arıkan - Ayaz, *Biyoloji Tarihi ve Evrim*, 136.
[31] Mayr, *Evrim Nedir*, 36-66.
[32] Mayr, *Evrim Nedir*, 54.

türlerin birbirlerine diğer hayvan türlerinden daha fazla benzemesi, bu canlıların yakın bir zaman diliminde ortak bir atadan evrimleştiklerini göstermektedir. Evrimsel biyolojide özellikle organlar üzerinde yoğunlaşılır; homolog olarak tanımlanan bu yapılar, farklı türlerde farklı işlevler üstlense de, ortak kökene sahip oldukları kabul edilir. Bu yapılardaki morfolojik değişimler incelenerek evrimin yönü ve süreçleri hakkında çıkarımlarda bulunmaya çalışılmaktadır.[33]

1.2.2.2.2. *İşlevsiz yapılar*

Canlılardaki işlevsiz ya da körelmiş yapılar -örneğin insanlardaki apandis ya da mağara hayvanlarının gözleri- evrimsel süreçte geçmişte işlevsel olup, organizmanın yaşam biçiminin değişmesiyle kullanımı azalan ya da tamamen ortadan kalkan anatomik yapılar olarak değerlendirilmektedir.[34] Bu tür yapıların varlığı, genellikle evrimsel biyolojinin türleşme kuramıyla açıklanmakta; bu bağlamda, işlevsiz yapıların doğrudan bir yaratıcı tarafından tasarlanmasının mantıksal olarak çelişkili olacağı savunulmaktadır. Dolayısıyla, körelmiş organlar gibi işlevini yitirmiş yapıların varlığı, yaratılış inancı ile çeliştiği ve yalnızca evrimsel süreçlerle anlamlandırılabileceği şeklinde yorumlanmaktadır.

1.2.2.2.3. *Arkeolojik veriler*

Evrim teorisinin en önemli kanıtlarından birini fosil kayıtları oluşturmaktadır. Canlı organizmaların kalıntıları, buz, kehribar veya benzeri koruyucu çevresel koşullar altında muhafaza edildiğinde, uzun süre boyunca bozulmadan günümüze ulaşabilmektedir. Ancak bu tür koruyucu ortamlar mevcut değilse, genellikle sadece diş ve kemik gibi sert dokular fosilleşerek korunabilir.[35] Arkeolojik ve paleontolojik bulgulara dayanarak yapılan değerlendirmeler, ilk organik moleküllerin yaklaşık 4 milyar yıl önce oluştuğunu, ilk canlı hücrenin 3,5 milyar yıl önce ortaya çıktığını göstermektedir. Basit çok hücreli organizmaların ise yaklaşık 600 milyon yıl önce evrimleştiği, insan ile diğer primatların ortak atasının da yaklaşık 6 milyon yıl önce yaşamış olduğu bilim camiasında yaygın kabul gören görüşler arasındadır.[36]

1.2.2. Canlılığın Oluşumu

Yeryüzünde yaşamın ortaya çıkışı ile ilgili çeşitli görüşler bulunmaktadır; bunlar arasında ilk canlıların uzaydan geldiğine dair hipotezler de yer almaktadır.

---

[33] Arıkan - Ayaz, *Biyoloji Tarihi ve Evrim*, 150-151.
[34] Arıkan - Ayaz, *Biyoloji Tarihi ve Evrim*, 150-151.
[35] Richard Dawkins, Ahmet Fethi, *Ataların Hikayesi* (İstanbul: Hil Yayın, 2014), 24.
[36] Arıkan - Ayaz, *Biyoloji Tarihi ve Evrim*, 67.

Evrimsel biyoloji perspektifinde ise, canlıların cansız maddelerden aşamalı ve kendiliğinden oluştuğu kabul edilmektedir. Bu görüş, abiyogenez kavramıyla ifade edilir.[37] Eski dönemlerde, cansız maddelerden canlıların sürekli olarak ortaya çıktığı düşünülmekteydi. Ancak Louis Pasteur'ün gerçekleştirdiği deneyler, bu düşünceyi geçersiz kılmış ve cansız maddelerden sürekli canlılığın ortaya çıkmadığını bilimsel olarak göstermiştir.[38]Fakat ilerleyen dönemlerde, yaşamın cansız maddeden ortaya çıktığına dair çeşitli teoriler ortaya konmuştur. Bu teoriler, yaşamın başlangıcının bir veya birkaç kez gerçekleştiğini ve ilk canlı organizmanın oldukça basit yapılı, dışarıdan hazır besinle beslenen bir formda olduğunu belirtmektedir. Heterotrof hipotezi olarak bilinen bu önerme, canlılığın kökenine ilişkin evrim teorisiyle en fazla uyum sağlayan yaklaşımlardan biri olarak kabul edilmektedir.[39]

Heterotrof hipotezine göre, yaşamın ortaya çıkışı kademeli ve aşamalı değişimler şeklinde gerçekleşmiştir. Bu süreçte öncelikle çeşitli makro moleküller oluşmuş, zamanla bu moleküller enerji üretme yeteneği kazanarak kendilerini çoğaltmaya başlamış ve böylece yaşam olgusunun temel aşamaları şekillenmiştir.[40]

Bu yaklaşıma göre, kimyasal açıdan zengin olan evren, yoğun bir radyasyon etkisi altında bulunmaktaydı. Farklı dış etkiler sonucunda çeşitli organik bileşikler oluştu. Bu bileşiklerin yapısal karmaşıklığı arttıkça, yaşamın ilk formları ortaya çıktı. Bu oluşumlar metabolik işlevler kazanarak kendi kendini sürdürebilen canlı organizmalar haline dönüştü.[41]

Stanley Miller, primitif Dünya atmosferinde bulunan gazların, güneş ışınları ve yıldırım gibi enerji kaynaklarının etkisiyle aminoasitlerin oluşabileceği hipotezinden yola çıkarak, amino asitlerin temel bileşenlerini içeren bir primitif atmosfer modeli oluşturmuş ve bu modele uyguladığı elektriksel deşarj ile çeşitli amino asitlerin sentezlenmesini sağlamıştır.[42] Sidney Fox ise bazı amino asitleri erime noktalarına kadar ısıtarak, proteinlere benzer yapılar oluşturduğunu gözlemlemiştir.[43] Alexander Oparin ise proteinlerin sulu ortamda çözündüklerinde, etraflarında su moleküllerini toplayarak koaservat adı verilen hücre zarına benzer

---

[37] Abdullah Kızılırmak, *Gökbilim Terimleri Sözlüğü* (Ankara: TDKY, 1969).
[38] Abdulmecit Okcu, *17*, "Kuran Ve Evrim Açısından Canlıların Oluşumu", *EKEV Akademi Dergisi* 56 (2013), 151-177.
[39] Arıkan - Ayaz, *Biyoloji Tarihi ve Evrim*, 86.
[40] Arıkan - Ayaz, *Biyoloji Tarihi ve Evrim*, 72.
[41] İlhan Kutluer, "Hayat", *TDV İslam Ansiklopedisi*, ts., 8-12.
[42] Stanley L. Miller, "A Production of Amino Acids Under Possible Primitive Earth Conditions", *Science* 117/3046 (1953), 528-529.

yapılar oluşturduklarını ortaya koymuştur.[44] Zamanla, bu basit moleküllerin birleşerek daha karmaşık bileşikler oluşturabileceği ve bu tür yapıların hücre zarları içerisinde kimyasal aktivitenin gerçekleştiği prototip hücre formlarına dönüşebileceği ileri sürülmüştür.

Bu yapılan deneylerle canlı vücudundaki DNA, protein ve koaservatların hiçbiri elde edilememişse de benzer yapılar elde edildiğinden dolayı teori için en geçerli çalışmalar bu sayılanlar olarak kabul edilmektedir. Yaşamsal etkinliklerin sürdürülebilmesi için zorunlu olan hücre zarı benzeri bir yapıdan sonra bu etkinliklerin sürdürümünü sağlayan iki yapı bulunmaktadır. Bunlar genetik şifreyi oluşturan nükleik asitler ve nükleik asitlerin sentezinde ve diğer hücre içi faaliyetlerin çalışmasında başrole sahip proteinlerdir.

Nükleik asitler ile proteinler arasındaki karşılıklı bağımlılık, hangisinin evrimsel süreçte önce ortaya çıktığına dair farklı görüşlerin ortaya atılmasına neden olmuştur. Protein sentezi, nükleik asitlerdeki genetik bilginin varlığına; nükleik asitlerin oluşumu ise belirli proteinlerin işlevlerine bağlıdır. Genetikçiler başta olmak üzere bazı araştırmacılar, nükleik asitlerin ilk olarak meydana geldiğini ve bu moleküllerin zamanla protein sentezine aracılık ettiğini savunmaktadır. Buna karşılık, bazı bilim insanları ise işlevsel proteinlerin önce oluştuğunu ve bu yapıların ilerleyen süreçte nükleik asitlerin sentezine katkı sağladığını öne sürmektedir. Üçüncü bir görüş ise bu iki biyomolekülün birbirinden bağımsız şekilde sentezlenmiş olabileceğini iddia etmektedir.[45]

Günümüzde, ilk canlı organizmanın nasıl ortaya çıktığı sorusu evrimsel biyoloji çerçevesinde tartışılmaya devam etmektedir. Bu alanda çalışan bilim insanları arasında heterotrof hipotezi genel bir kabul görse de, bu hipotezin içeriği ve detayları konusunda fikir birliği sağlanamamıştır. Konuya ilişkin olarak çeşitli teoriler öne sürülmüş olmakla birlikte, bu görüşlerden herhangi biri henüz bilim camiasında diğerlerine kıyasla belirgin bir üstünlük kazanmış değildir.

Bu bölümde, detaylara fazla girmeksizin, varoluşa ilişkin evrimci yaklaşımları ana hatlarıyla aktarmaya çalıştık. Sunulan genel çerçevenin, evrim teorisinin şekillendiği ideolojik temelleri ve evrimcilerin bakış açısını anlamak

---

[43] Sıdney W. Fox - Kaoru Harada, "The Thermal Copolymerization of Amino Acids to a Product Resembling Protein" 128/3333 (1958), 1214.
[44] Aleksandr Oparin, *The Origin of Life on the Earth* (Pergamon Press, 1957).
[45] Arıkan - Ayaz, *Biyoloji Tarihi ve Evrim*, 83-84.

açısından yeterli olacağı kanaatindeyiz. Bir sonraki bölümde ise, modern dönemde bilimsel çevrelerce benimsenen modern sentez kuramı ele alınacaktır.

1.3. Modern Sentez

19. yüzyılın sonlarına doğru, Darwin'in evrim kuramında kalıtımla ilgili bıraktığı boşluklar bilimsel araştırmaların odağı hâline gelmiştir. 1900 yılında Gregor Mendel'in kalıtım yasalarının yeniden keşfedilmesi, bu alandaki çalışmalar açısından önemli bir dönüm noktası olarak kabul edilmektedir. Bu gelişme, daha sonra "genetik" adıyla anılacak bilim dalının temellerini oluşturmuştur. "Modern evrimsel sentez", "yeni sentez", "yeni Darwincilik" veya "sentetik teori" gibi adlarla da anılan bu yaklaşım, Darwin'in doğal seçilim kuramı ile Mendel'in kalıtım ilkelerini birleştirmiş; 1920'li yıllardan itibaren gelişen moleküler biyoloji ve matematiksel popülasyon genetiğinin katkısıyla bütüncül bir evrim kuramı hâline gelmiştir.[46]

Modern sentezin mimarlarından Mayr'ın tarifiyle,

> "1936 ile 1947 yılları arasında, farklı ülkelerden gelen evrimsel biyologlar iki temel görüşte birleşmiştir. Birincisi, evrimin küçük genetik değişiklikler ve rekombinasyonlarla adım adım gerçekleştiği ve bu değişimlerin doğal seçilimle şekillendiğidir. İkincisi ise, popülasyonların, türlerin birbirinden üreme yoluyla izole olmuş alt grupları olarak tanımlanmasıdır. Bu yaklaşım sayesinde, tür içi çeşitlilik ve üst taksonomik düzeylerdeki evrimsel ilişkiler, niş kullanımı, rekabet ve adaptif yayılım gibi ekolojik etkenlerle birlikte ele alınmış; böylece evrimsel süreçler, genetik mekanizmalar ve doğa gözlemleriyle uyumlu biçimde açıklanabilir hale gelmiştir.[47]"

Modern sentez kuramına göre evrim, bir gen havuzu içerisindeki genlerin frekanslarının nesiller boyunca değişim göstermesi sürecidir. Bu değişimi şekillendiren başlıca beş evrimsel mekanizma bulunmaktadır: doğal seçilim, mutasyon, rekombinasyon, rastgele genetik sürüklenme ve gen akışı (göç). Gen havuzu, bu mekanizmaların etkileşimi sonucunda sürekli bir dönüşüm yaşamaktadır. Ancak, modern sentez perspektifinde doğal seçilim, evrimsel değişimin temel belirleyicisi olarak ön plana çıkar.[48]

Modern sentez, evrim sürecinin kademeli bir biçimde ilerlediğini belirtir. Doğal seçilim mekanizması aracılığıyla meydana gelen küçük ölçekli genetik değişiklikler, uzun zaman dilimleri boyunca birikerek evrimsel süreci şekillendirir. Popülasyon genetiği ve taksonomi alanlarındaki gelişmelerle birlikte, özellikle

---

[46] Esra Kartal Soysal, *Gen Ötesi-İnsan Sonrası* (İstanbul: KETEBE, 2022), 74.
[47] Ernst Mayr, *The Growth of Biological Thought* (Cambridge & MA: Belknap Press, 1982), 567.
[48] Kartal Soysal, *Gen Ötesi-İnsan Sonrası*, 76.

Mayr'ın katkıları doğrultusunda, "tür" kavramı biyolojik organizasyon hiyerarşisinde hücre ya da doku düzeyine benzer şekilde bağımsız ve temel bir birim olarak kabul edilmiştir. Türler arasındaki farklılıkların süreksiz yapısı, coğrafi izolasyon veya türlerin neslinin tükenmesi gibi süreçlerle açıklanmaktadır. Evrimsel analizlerde bireyler yerine popülasyonlar temel birimler olarak ele alınır. Doğal popülasyonlardaki genetik çeşitlilik, evrimin temel itici gücünü oluşturur. Ayrıca paleontolojik veriler, mikroevrimsel süreçlerden makroevrimsel değişimlerin modellenip tahmin edilmesiyle tarihsel evrimsel süreçlerin anlaşılmasına olanak sağlamaktadır.[49]

Modern sentezin evrim ve kalıtım konusundaki temel varsayımları şu şekilde özetlenebilir: Doğal seçilim, evrim sürecinin en belirleyici faktörü olarak kabul edilmekte ve bu durum diğer olası seçici mekanizmaların önemini gölgede bırakmaktadır. Seçilim birimi tartışmasında ise, sadece genlerin temel birim olduğu savunularak birey, grup, popülasyon ve tür gibi diğer birimlerin önemi reddedilmiştir. Ayrıca, kalıtımın yalnızca genler aracılığıyla gerçekleştiği ileri sürülmüş ve genler üstü kalıtsal varyasyon olasılıkları göz ardı edilmiştir. Tüm mutasyonların tamamen rastlantısal olduğu varsayımı, organizmada gerçekleşebilecek amaçlı ya da yönlendirilmiş değişimlerin dikkate alınmamasına neden olmuş; çevresel etkilerin kalıtım üzerindeki rolü ise incelenme dışı bırakılarak "yumuşak kalıtım" olasılığı değerlendirilmemiştir. Bu varsayımlar doğrultusunda, modern sentez evrim ve kalıtım süreçlerini esas olarak "doğal seçilim" ve "gen" kavramlarına indirgemiş; tüm değişimleri mekanik bir yaklaşımla açıklamaya çalışmış; doğa-kültür ve gen-çevre tartışmalarında doğa ve geni ön plana almıştır.

1.4. Evrim Kuramının Dayandığı Argümanlar

Evrim kuramının temel savı, bir türün kendi içinde çevreye uyum sürecinde meydana gelen varyasyonların (mikro evrim), uzun zamanda türsel varyasyonlara (makro evrim) neden olabileceğidir. Ancak tabiatta yeni bir türün ortaya çıkması ya da türsel varyasyon için milyonlarca yılı aşan çok uzun sürelerin geçmesi gerekmektedir. Bu nedenle evrim kuramını diğer bilimsel kuramlarda olduğu gibi laboratuvar ya da doğal bir ortamda doğrudan gözlem ve deneylerle ölçüp doğruluğu ya da yanlışlığını ortaya koyabilmek oldukça güçtür.[50]

---

[49] Kartal Soysal, *Gen Ötesi-İnsan Sonrası*, 76.

Evrimci biyologlara göre evrim kuramının beslendiği farklı alanlardan gelen delilleri şu şekilde sıralamak mümkündür:

a) Karşılaştırmalı Anatomi
b) Karşılaştırmalı Embriyoloji
c) Paleontoloji (fosil kayıtları)
d) Moleküler Biyoloji ve Genetik
e) Biyocoğrafya
f) Evrimin kestirim/yordama gücü
g) İç içe geçmiş karakter nitelikleri hiyerarşisi[51]

Evrim kuramının doğruluğunu ispatlamak için en sık başvurulan örneklerden birisi balinalardır. Biyologlara göre balinalar, yunus balıkları ve musurların da içinde bulunduğu Cataceans grubunda yer alırlar. Evrimci biyologlar, bu grubun içinde bulunan canlıların birbirleriyle yakından ilişkili olduğunu ve aslen karada yaşayan antik dört ayaklı memelilerden türediği iddia etmektedirler.[52]

Evrimci biyologların iddiaları karşılaştırmalı anatominin bakış açısıyla yakından irdelendiğinde, balinaların kara hayvanlarından bazılarıyla dikkat çekici derecede benzerlikler taşıdıkları görülür. Örneğin balinalar, denizdeki balıklardan ayrı olarak sıcakkanlıdırlar. Ayrıca balinaların, kara memelileri gibi plasentaları vardır. Balinalar yavrularını canlı bir şekilde ve sonrasında emzirmek suretiyle beslerler. Bunun dışında balinalar, balıklar gibi solungaçlara sahip değildir; insanlarda olduğu gibi iki tane akciğerden teneffüs ederler.[53]

Şaşırtıcı şekilde balinalar, ön paletlerinde kollar, bilekler ve parmak kemiklerine sahiptirler. Balinaların kol yapıları, karada yaşayan canlılara oldukça benzemektedir. Örneğin insanlar, köpekler ve kuşların da ön kolları, bir kemik, iki kemik, bilek kemiği ve parmak kemiklerinden oluşan anatomik yapıya sahiptir. (Figür 1).[54]

---

[50] Mehmet Bulğen, *"Din-Bilim İlişkisi Açısından Evrim Nedir Ne Değildir?*", Evrim nedir ne değildir?, ed. Adnan Demircan (Ankara: Fecr Yayınları 329, 2019), 166.
[51] Bryan Cobb, *"Evolution, evidence of"*, *Gale Encyclopedia of Science 3*, ed. K.Lee Lerner - Brenda Wilmoth Lerner (Canada: Thomson Gale, 2004), 1544.
[52] Bu Konuda bkz. Donald R. Prothero, *Evolution*: *What the Fossils Say and Why It Matters*, Columbia University Press, New York 2007, s. 319.
[53] Bulğen, *"Din-Bilim İlişkisi Açısından Evrim Nedir Ne Değildir?*", 167-168.
[54] Samantha Fowler vd., *Concepts of Biology* (Texas: Openstax College, 2013), 265-266.

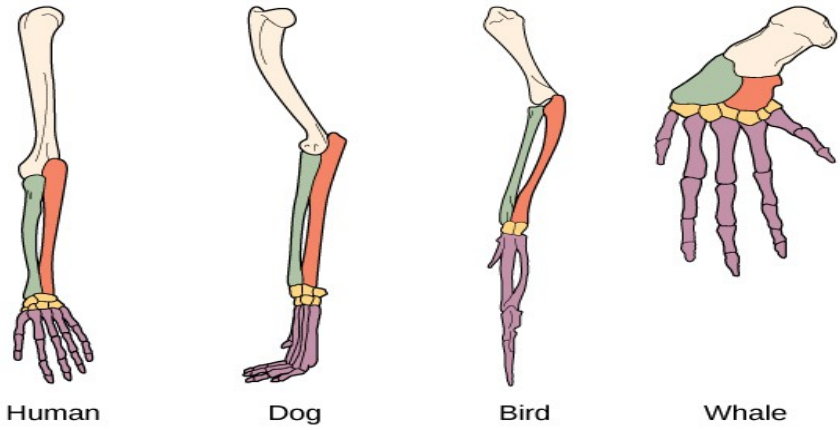

En şaşırtıcı olan ise balinalar, incelendiğinde arka bacakları yoktur. Fakat vücutları irdelendiğinde, kalça ve arka kemiklerinin bulunması gereken yerde ilginç bir şekilde bir çift kemiğe sahip oldukları görülür (Figür 2).[55]

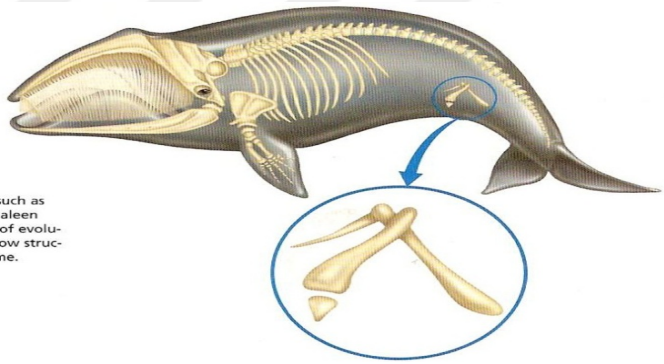

Figure 15.8
Vestigial structures, such as pelvic bones in the baleen whale, are evidence of evolution because they show structural change over time.

Balinalarla kara memelileri arasındaki anatomik benzerlikleri, evrimci biyologlar, balinaların evrimsel tarihlerinden kalma kalıntılar olarak değerlendirmektedirler.[56]

Balinalar ve yunusların bulunduğu Cataceans grubunun kara memelilerinden evirilmiş olabileceğine yönelik bir başka alan karşılaştırmalı embriyolojidir.[57] Embriyoloji canlıların doğmadan veya yumurtadan çıkmadan önce nasıl geliştiğini inceleyen bilim dalıdır. Bu kontekste yunus balığı ile insanın embriyolojik gelişimi incelendiğinde, bu ikisinin anne karnında benzer gelişim basamaklarını tecrübe ettikleri gözlenir. Örneğin, yunus balığı da insanda ilk embriyolojik basamaklarında benzer biçimde gelişim gösteren kol ve bacak tomurcuklarına sahiptirler. İnsanlardaki bu tomurcuklar gelişip bacak olurken balinalarda bir müddet büyür ve

[55] Bulğen, "*Din-Bilim İlişkisi Açısından Evrim Nedir Ne Değildir?*", 169.
[56] Bulğen, "*Din-Bilim İlişkisi Açısından Evrim Nedir Ne Değildir?*", 169.
[57] Jerry A. Coyne, *Why Evolution is True*(Oxford: Oxford University Press, 2009), 85.

sonra dururlar. Balinaların diğer alanları gelişirken bunlar zamanla gözden kaybolurlar. Yunus balıklarının embriyolojik gelişimleri incelendiğinde burun deliklerinin olduğu dikkat çeker. Yunus balıkları gelişim göstermeye devam ettikçe burun delikleri kafanın üstüne doğru hareket eder ve nefes deliği şeklini alır. Evrimci biyologlar, karşılaştırmalı embriyolojiden yararlanarak elde ettikleri benzerlikleri, türlerin gelişimlerinin birbirleriyle ilişkili olduğu ve ortak bir ataya sahip olabilecekleri biçimde yorumlamaktadırlar.[58]

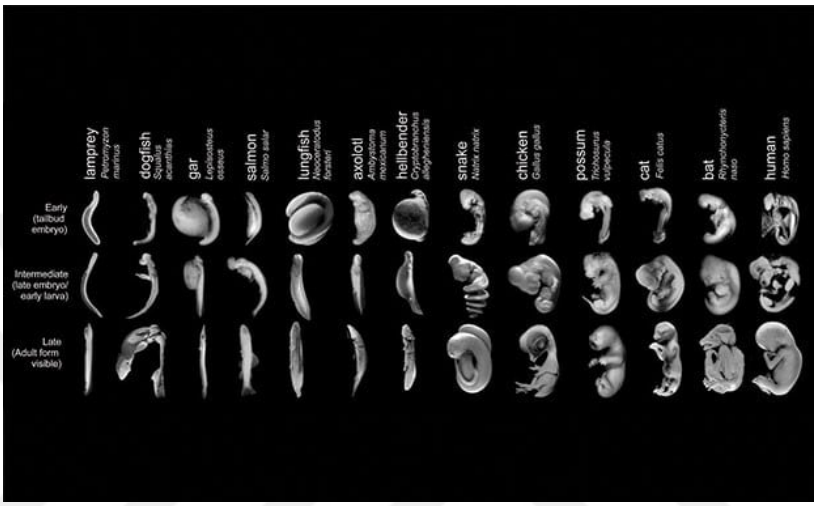

Evrimci biyologlara göre, balinaların kara hayvanlarından türediğini gösteren bulgulardan önemli olanı ise paleontolojiden yani fosil kayıtlarından gelmektedir.[59] Bu kalıntılardan elde edilen bilgilere göre Basilosaurid kafatasının fosili incelendiğinde, evrim kuramının ön gördüğü üzere, burun boşluklarının, balinalardaki gibi kafanın üstünde değil de diğer memelilerde olduğu gibi kafatasının ön ucunda yani burun kısmında görülmüştür. Yine Basilosauridlerin vücutlarında, tam gelişmemiş bir şekilde arka bacak kemikleri görülmektedir.[60]

[58] Grafik için bkz. J. Nogar, *"Evolution*", *New Catholic Encylopeida*, s. 492
[59] Cobb, "*Evolution, evidence of"*, 1545.
[60] Bulğen, *"Din-Bilim İlişkisi Açısından Evrim Nedir Ne Değildir?*", 171.

Evrimci biyologlara göre fosil kayıtlarından elde edilen bu bulgular, balinaların kara hayvanlarından türediğine yönelik savı güçlendirmektedir.[61]

Balinaların kara hayvanlarından türediğine yönelik iddialardan bazıları moleküler biyoloji yani DNA karşılaştırmalarından gelmektedir.[62] Balina DNA'sı diğer canlı türleriyle karşılaştırıldığında, balinaya genetik olarak en yakın hayvanın bir kara hayvanı olan fakat diğer taraftan suda yaşamayı seven su aygırı olduğu anlaşılmaktadır. Evrimci biyologlara göre balinalar doğrudan su aygırlarından türedikleri anlamına gelmemekle birlikte balinaların ve su aygırlarının, hemen hemen 55 milyon yıl önce yaşayan ortak bir atadan türedikleri anlamına gelmektedir.[63]

İfade edildiği üzere suda yaşayan bir balık türü olarak kabul edilen balinaların, evrim geçirdiğine yönelik çeşitli alanlardan deliller söz konusudur. Evrimci biyologlara göre bu delillerin bazıları güçlü, bazıları zayıf olan bu delillerin hepsi aynı anlama gelmektedir. Bu da balinaların, dört ayaklı kara memelilerinden türemiş olabileceğidir. Eğer suda yaşayan bir balık türü olarak görünen balinaların daha önce farklı türdeki kara hayvanları oldukları ve böylelikle türleşmelerini evrim sonucunda kazandıkları savı doğruysa, bu durum diğer canlı türlerinin de evrim sonucunda oluşabilmesinin mümkün olduğu anlamına gelebilir. [64]

Bu başlık altında farklı alanlar evrim teorisine argüman olarak sunulan bilimsel doneleri aktarmaya çalıştık bundan sonraki başlığımızda ise evrim dediğimiz kavramın epistemik açıdan irdelemeye çalışacağız.

1.5. Evrim Kuramı'nın Epistemik Statüsü

Evrim kuramının epistemik statüsünü irdelemeden önce kuşkusuz, bilimsel bir kuramın ne anlama geldiğini açıklamak gerekmektedir.[65] Bilimsel kuram, "fiziksel gerçekliğin bazı yönlerinin deney, gözlem ve teorik akıl yürütmeler yoluyla açıklanması" olarak tanımlamak mümkündür. Bilimsel gözlem ve deneyler, hata payına açık hassas istidlali adımlar vasıtasıyla yürütülmektedir. Bu nedenle bilim adamlarının, bilimin yanılabilir bir etkinlik alanı olduğu ve yeni delillerin kabul görmüş delilleri altüst edebileceklerinin farkında olmaları gerekmektedir. Eğer bilim

---

[61] J.G.M Thewissen, *The Walking Whales: From Land to Water in Eight Million Years* (Oakland: University of California, 2014), 33.
[62] Cobb, *"Evolution, evidence of"*, 1545.
[63] S. K. Eltringham, *The Hippos* (Bloomsbury Publishing, 2010), 45.
[64] Bulğen, "*Din-Bilim İlişkisi Açısından Evrim Nedir Ne Değildir?*", 173.
[65] Bulğen, "*Din-Bilim İlişkisi Açısından Evrim Nedir Ne Değildir?*", 173.

adamları, kuramlara karşı esnek bir tavır değil de dogmatik bir tavır takınırlarsa bilimin temel ilkelerine aykırı hareket etmiş olurlar.[66] Nitekim bilim tarihinde geçmişte yaygın kabul görmüş bazı bilimsel kuramların, temelde gerçeği yansıtmadığı ifade edilmiştir. Örneğin, yaklaşık iki bin yıl süresince bilim muhitlerinde genel kabul gören Aristoteles- Batlamyusçu yer merkezli evren modeli (Geocentrism), Kopernik'in güneş özekli evren modeli (Heliocentrism) nihai noktayı koymuştur. Aynı biçimde Kepler'in (1571-1630) gezegenlerin hareket kanunları, Newton'un (1643-1727) yer çekimi kanunu tarafından geçersiz kılınarak devamında Newton'un kanunlarının yerini de Einstein'in genel görelilik teorisi almıştır.[67]

Fakat bilimin tamamen kurgulanmış varsayımlardan biçimlendiği, günümüzdeki kuramların bir gün değişebileceği, bu illetle hiçbir bilimsel kuramın bel bağlanmaması gerektiği anlamına gelmemektedir.[68] Bilimsel kuramların tabiatına yönelik bu bilgilendirmeleri ifade ettikten sonra evrim kuramının epistemolojik statüsünü irdeleyecek olursak, bir kuramın epistemolojik statüsü, doğrudan ya da dolaylı delillere sahip olup olmadığı, tenkitlere karşı koyup koyamama, doğru öngörülerde bulunup bulunamama, yalınlık, geniş ihtiva, birleştirme ve açıklama gücü, kendi bünyesinde ve dışında istikrarlı olma ve benzeri gibi niteliklere bağlı olarak değişim göstermektedir.[69]

Evrim kuramı 1859 yılında Darwin ve Wallace tarafından dile getirilmesinden itibaren tenkitlere hedef olmuş ve genetik alanında yaşanan gelişmelere ilintili olarak günümüze gelinceye kadar birtakım değişim ve dönüşümler geçirmiştir. Yakından irdelendiğinde evrim kuramının birçok kısımlarının olduğu ve bunların içerisinde epistemolojik statü açısından bâriz farklar bulunduğu anlaşılmaktadır.[70]

Evrim kuramının epistemik statüsünü irdeleyen incelemeler, genelde kuramı üç bölüme ayırarak inceleme yolunu tercih ederler. Bunlar; tarihsel evrim, ortak köken ve Darwinci evrim ya da doğal seçilimdir.[71] İlk ikisi evrimin gerçekleşip

---

[66] Gijberk Van Den Brink vd., "*Evrim Teorisinin Epistemik Statüsü"*, çev. Gülay Parlak, *Kader* 16/2 (31 Aralık 2018), 539,543.
[67] Bulğen, "*Din-Bilim İlişkisi Açısından Evrim Nedir Ne Değildir?*", 175.
[68] Bulğen, "*Din-Bilim İlişkisi Açısından Evrim Nedir Ne Değildir?*", 175.
[69] Brink vd., "*Evrim Teorisinin Epistemik Statüsü*", 539.
[70] Bulğen, "*Din-Bilim İlişkisi Açısından Evrim Nedir Ne Değildir?*", 176-177.
[71] Brink vd., "*Evrim Teorisinin Epistemik Statüsü*", 545.

gerçekleşmediği ile ilgiliyken; sonuncusu evrimin ne türden mekanizmalarla vuku bulduğuna yöneliktir.[72]

Bu üç bölüm irdelendiğinde, tarihsel evrim konusunda bilim adamları arasında genel bir kabul söz konusudur. Kozmoloji alanında yapılan incelemeler, yaklaşık 13,7 milyar yıl önce vuku bulan Big Bang'den günümüze kozmosun milyarlarca yıl süren bir prosesten geçerek günümüze geldiği düşüncesini belirtmektedir. Bu nedenle bir dönem Aristoteles tarafından geliştirilen ay altı ve ay üstü âlemin ezeli olduğu, göklerin oluş ve bozuluşun haricinde tutulduğu türünden yaklaşımları, bugünümüzde savunmak mümkün görünmemektedir.[73]

Diğer bir perspektiften balinaların karada yaşayan canlılardan evrimi konusuna değinirken gördüğümüz üzere mukayeseli anatomi, embriyoloji, paleontoloji ve moleküler biyoloji gibi alanlardan gelen doneler ile, canlılar arasında kökensel bir ilintinin mevcut olduğu, günümüzde yaşayan canlıların geçmişteki yaşamış canlıların bir devamı olabileceği savı güçlü bir şekilde ortaya konulmaktadır. Bu nedenle canlı türlerinin ortak kökene sahip olabilecekleri savı, epistemik açıdan güçlü bir ihtimal dahilin de görünmektedir.[74]

Tarihsel evrim ve canlıların birbiriyle ilintili olduğu tezleri, epistemik açıdan oldukça güçlü görünmekle birlikte aynı şeyi, Darwin'in doğal seleksiyon kuramı için ifade etmek mümkün görünmemektedir. Günümüzde evrimin mahiyetine yönelik mekanizmanın, Darwin'in tahmin ettiğinden çok daha kompleks bir süreç olduğu ortaya çıkmıştır. Bugün evrimin mekanizması, Darwin'in doğal seleksiyondan ziyade modern sentezle açıklanmaktadır. Bu kontekste doğal seleksiyonun yanında, genetik sürüklenme, değişimin ve göçler gibi öğelerin de evrimde etkili olabileceği fikri gelişmiştir.[75] Bu nedenle epistemolojik statüsünü etüt ettiğimizde tarihsel evrim ve ortak ata tezleri güçlü görünmekle birlikte, evrimin tartışmalı yönünü oluşturan mekanizması bilimsel sahada belirsizliğini korumaya devam etmektedir.

Burada evrim kavramının epistemik statüsünü irdelemeye çalıştık ve yukarıda belirtilen neticeye ulaştık evrim denilen şeyin bir realite olduğunu ancak bunun nasıl gerçekleştiğine dair sunulan teorilerin hala tartışmalara açık olduğunu belirttik. Bundan sonraki başlığımızda beklide evrim teorisi denilince akla ilk gelen şeylerden

---

[72] Bulğen, "*Din-Bilim İlişkisi Açısından Evrim Nedir Ne Değildir?*", 177.
[73] Bulğen, "*Din-Bilim İlişkisi Açısından Evrim Nedir Ne Değildir*?", 177.
[74] Brink vd., "*Evrim Teorisinin Epistemik Statüsü*", 543.
[75] K.Lee Lerner, *"Evolutionary Mechanisms*" (Canada: Thomson Gale, 2004), 1547-1548.

birisi olan “insanın atası maymun muydu?” sualini cevaplayabilmek için insanın evriminin nasıl gerçekleştiğini muhtasar bir biçimde aktarmaya çalışacağız.

1.6. İnsanın Evrimi

Darwin'e göre, insan embriyosunun gelişim süreci incelendiğinde, çeşitli yönlerden diğer memeli türleriyle önemli benzerlikler gösterdiği ortaya çıkmaktadır. Örneğin, kalbin erken evrelerinde atardamar benzeri bir yapı sergilediği gözlemlenmiştir. Ayrıca, kuyruksokumu kemiği embriyonik dönemde kuyruk şeklini andırmaktadır. Kimyasal bileşim bakımından ise, insan embriyosunun özellikle şempanze, goril ve orangutan gibi antropomorfik maymunlarla belirgin derecede benzerlik taşıdığı ifade edilmektedir. Özetle, “*insanın atası, gittikçe daha çok amudileşmiş, elleri ve kolları değişmiş, ayak ve bacakları da diğer amaçlar için değişikliklere uğramıştır. Omurga özel bir formda kıvrılmış, baş değişik bir biçimde tespit edilmiştir*”[76] Fakat Darwin, insanın en yakın akrabalarıyla olan benzerliklerine rağmen, doğal zincirde belirli kopuklukların bulunduğunu vurgulamış; bu nedenle, günümüzde var olan veya yok olmuş türler arasında tam anlamıyla bir bağlantı kurulamadığını belirtmiştir. Ayrıca, bu kopuklukların her biyolojik dizide farklı derecelerde ortaya çıktığını ve söz konusu kopuklukların, yok olmuş türlerin sayısına bağlı olduğunu ifade etmiştir.

İnsanın evrimi sürecinde, “kaybolmuş halka” olarak adlandırılan ve insan ile maymunun ortak atası olduğu düşünülen ara form, başlangıçta ağaçlarda yaşayan bir türken, zamanla yere inerek karasal yaşam biçimine adapte olmuş ve bu süreçte anatomik ve fizyolojik farklılıklar geliştirmiştir. Cava, İngiltere ve Çin bölgelerinde bulunan insan-maymun iskeletlerinin kafatasları incelendiğinde, bu kafataslarının ilk gerçek insan tipi olarak kabul edilen “Neandertal” insanının kafatası ile bir gorilin kafatası arasında bir geçiş formu olduğu tespit edilmiştir. İnsan evriminin bilinen ilk atalarından biri, Afrika ve Hindistan'da bulunan çene ve diş fosillerine dayanarak tanımlanan “Ramapithecus” türüdür. Yaklaşık 14 milyon yıl önce yaşadığı tahmin edilen bu türün ardından, Güney Afrika’da beş-altı yaşında bir primata ait olduğu belirlenen bir kafatası bulunmuş ve bu fosil “Afrika maymunu” olarak adlandırılmıştır. Bu türün muhtemelen hayvansal besinlerle beslendiği, alet yapıp kullandığı ve açık alanlarda yaşam sürdüğü anlaşılmıştır. Zamanla gerçekleşen evrimsel değişimler sonucunda bu primatlar insansı özellikler kazanmıştır. Benzer

[76] Charles Darwin, *The Origin of Species* (Chicago: Great Books of Western World, 1952), 280.

şekilde, Pekin insanı ve Afrika'da bulunan diğer fosiller Cava insanı ile birlikte "Homo erectus" (dik yürüyen insan) türü altında sınıflandırılmıştır. Takip eden dönemde ise Avrupa, Asya ve Afrika'da "Neandertal" insanları ortaya çıkmış, bu insanların karmaşık aletler ürettiği ve büyük hayvanları avladığı saptanmıştır. Neandertal türünden sonra ise "Cro-Magnon" olarak bilinen "Homo sapiens"'in ilk bireyleri ortaya çıkmıştır. Bu modern insan türü, göç, doğal seçilim, genetik mutasyonlar ve izolasyon gibi faktörlerin etkisiyle dünya genelinde farklı coğrafyalara yayılmış ve çeşitli ırkları meydana getirmiştir. Böylece, tek bir tür içerisinde birçok farklı ırksal varyasyon gelişmiştir.[77]

Darwin, *The Descent of Man* adlı eserinde, insanımsı alt grubun bazı eski üyelerinin insan türünün ortaya çıkışına zemin hazırladığını ve insanın primatlar arasında istisnai bir form olduğunu belirtmiştir. Ona göre "*insanın ataları bir zamanlar kıllarla kaplı, kulakları sivri ve hareketli vücutları özel kaslara sahip kuyruklu varlıklardı.*" Bu ifadelerle, insanın kökenini uzun ve karmaşık bir evrimsel sürece dayandırmakla birlikte, bu süreçten doğan soy ağacını ne kadar uzun olursa olsun, yüce ya da ayrıcalıklı bir yapıya sahip olarak değerlendirmemiştir. Hatta o bu konuda şunları ifade etmiştir: "*Eğer insan, kendi kendisinin ayıran olmasaydı, onun için ayrı bir yerin olduğu düşünülemeyecekti.*"[78] Şeklinde düşüncelerini belirtmiştir.

Netice itibariyle evrim teorisine göre insanın ata silsilesinde kopuklukların olduğu ancak bu silsilede insanın atalarından birisinin de maymunumsu bir varlık olduğu Darwin tarafından belirtilmiştir. Fakat şunu da ifade etmemiz gerekir ki bu kopukluklar ilerleyen yıllarda yapılan çalışmalarla tekrardan ortaya farklı bir şey çıkabilmesi mümkündür. Bundan sonraki başlığımızda evrim teorisi ile kusursuz bir yaratıcı ve düzenin olduğunu belirten Teleolojik delilin ilintisini irdelemeye çalışacağız.

1.7. Evrim Teorisi ve Teleolojik Delil

Teleolojik argüman, evrende gözlemlenen düzenlilik ve nedenselliğin, rastlantılarla açıklanamayacak kadar sistematik olduğunu ileri sürerek, bu yapının bilinçli bir irade tarafından ortaya konmuş olması gerektiğini savunur. Bu yaklaşım, Tanrı'nın varlığına yönelik klasik deliller arasında köklü bir geçmişe ve zengin bir

---

[77] Ülker Öktem, "Olgu, kuram, Darwin öncesi evrim kuramları ve Darwin'in evrim kuramı", *Antropoloji* 23 (2010), 36.
[78] Charles Darwin, *The Descent of Man* (Chicago: Great Books of Western World, 1952), 333.

literatüre sahiptir. Hem Hristiyan teolojisinde hem de İslam düşünce geleneğinde teleolojik argüman, önemli bir yer tutmakta ve yaratılışın amacı üzerine yapılan tartışmalarda merkezi bir rol oynamaktadır.[79]

Günümüzde doğada gözlemlenen kusursuz düzenin açıklanmasında "Akıllı Tasarım" kavramı öne çıkmaktadır. Bu kavram, teleolojik argüman çerçevesinde evrenin eksiksiz ve bilinçli bir şekilde tasarlandığı düşüncesinin modern bir yansıması olarak değerlendirilmektedir. Bu bağlamda, yalnızca akıl yürütme yoluyla Tanrı'nın varlığına ulaşmayı amaçlayan ve vahye dayalı bilgiye başvurmadan geliştirilen "Doğal Teoloji" anlayışıyla güçlü bir bağ içerisindedir. Doğal teoloji, yalnızca dini bir inancı temellendirme çabası değil; aynı zamanda felsefe tarihi ile doğa bilimlerinin kesişiminde ortaya çıkan disiplinler arası bir yaklaşım olarak da tanımlanabilir. Bu yaklaşımın temel tezi, doğadaki tüm canlı ve cansız varlıkların Tanrı'nın kusursuz bir yaratmasının ürünü olduğu yönündedir. Nitekim insan, doğanın her köşesinde ve yaşamın çeşitli boyutlarında bu düzenin izlerini gözlemleme imkânı bulabilmektedir.[80]

Teleolojik argüman ve günümüzde daha çok "Akıllı Tasarım" adıyla bilinen yaklaşım, Batı düşünce tarihinde ilk kez William Paley tarafından sistemli bir şekilde ortaya konmuştur. Paley, "*Doğal Teoloji"* adlı eserinde geliştirdiği meşhur saat ve saatçi benzetmesiyle, evrendeki düzenin bilinçli ve planlı bir yaratımın ürünü olduğunu savunur.[81] Her ne kadar bu düşünce Paley ile özdeşleşmiş olsa da, kökenleri daha eskiye dayanmaktadır. Örneğin, Gottfried Wilhelm Leibniz, Tanrı'nın mümkün olan dünyalar arasında en iyisini yarattığını ileri sürerek benzer bir yaklaşımı dile getirmiştir.[82] İslam düşünce geleneğinde ise İmam Gazali'nin, evrendeki düzenin ilahi bir kudreti işaret ettiğine dair benzer görüşleri bulunmaktadır.[83] Bu çerçevede, evrende gözlemlenen düzen ve uyumun, aşkın ve mükemmel bir yaratıcıyı zorunlu kıldığı yönünde tarih boyunca farklı medeniyetlerde benzer düşünceler geliştirilmiştir.

---

[79] Mustafa Çakmak, "Evrim Teorisi Tanrının Varlığı İçin Gerçek Bir Tehdit midir?", *T.C. Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/2 (2013), 71-72.
[80] Güncel Önkal, "Darwin'in Metafizik Düşmanı: Zeki Tasarım", *Cogito* 60-61 (2009), 237.
[81] *Natural Theology: or, Evidences of the Existence and Attributes of the Deity, Collected from the Appearances of Nature* (London: R. Faulder, 1802).
[82] Jean Paul Mongin, *Leibniz: Mümkün Dünyaların En İyisi* (İstanbul: Metis Yayınları, 2011).
[83] İmam Gazali, *Tehâfütü'l-Felâsife (Filozofların Tutarsızlığı)*, çev. Hüseyin Atay (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994).

Canlılığın ortaya çıkışı ve türlerin evrimsel süreçteki çeşitlenmesi konusunda evrim teorisi, doğal mekanizmaların işleyişine odaklanırken; 20. yüzyılın ikinci yarısında Amerika Birleşik Devletleri'nde ortaya çıkan bir düşünsel akım, evrendeki düzenin rastlantısal değil, bilinçli bir tasarımın ürünü olduğunu savunarak Tanrı'nın iradesine dayalı yaratılış anlayışını ön plana çıkarmıştır.

İlk olarak, Henry Morris'in öncülüğünü yaptığı ve "Yaratılış Bilimi" olarak adlandırılan yaklaşım dikkat çekmektedir. Bu görüş temelinde, dünyanın genç olduğu ve evrenin yaklaşık on bin yıl önce günümüzdeki biçimiyle yaratıldığını iddia etmektedir.[84] Ayrıca, bitkilerin ve hayvanların ortak bir atadan milyonlarca yıl süren evrimsel süreçlerle ortaya çıkmadığı, aksine her birinin mevcut halleriyle bağımsız bir biçimde yaratıldığı ileri sürülmektedir.[85]

İkinci olarak Philip E. Johnson'ın 1991 yılında yayımladığı '*Darwin on Trial*' adlı eseri, "Akıllı Tasarım" kavramının kamuoyunda dikkat çekmesine ve bilimsel çevrelerde tartışılmasına zemin hazırlamıştır. Söz konusu eser, özellikle '*Scientific American'* gibi popüler bilim dergilerinde yer almasıyla birlikte, bu yaklaşım akademik alanda daha fazla görünürlük kazanmıştır. Johnson, bu düşünce biçiminin en etkili savunucularından biri olarak öne çıkmıştır.[86]

Üçüncü olarak, biyokimyacı Michael Behe, "indirgenemez karmaşıklık" kavramını ortaya atmıştır. Behe'ye göre, bazı hücresel sistemler, tüm parçaları eksiksiz bir şekilde bir arada olmadıkça işlevlerini yerine getiremez. Bu nedenle, bu sistemlerin ortaya çıkması için bilinçli bir dimağa gerek olduğunu iddia etmiştir.[87] Behe, bu durumu açıklamak için beş parçadan oluşan bir fare kapanı örneğini verir. Kapanın tek bir parçası eksik olsa bile çalışmaz. Bu nedenle, sistemin tüm parçalarıyla birlikte ve aynı anda oluşmuş olması gerekir. Ona göre, doğal seçilim yalnızca işleyen sistemleri seçtiği için, işe yaramayan ara aşamaların elenmesi kaçınılmazdır. Bu düşünce, canlıların küçük değişimlerle ve uzun bir süreçte evrimleştiğini savunan evrim teorisiyle çelişmektedir.[88]

---

[84] Henry M. Morris, *The Genesis Flood: The Biblical Record and Its Scientific Implications* (America: y.y, 1961).
[85] Eugenie C. Scott - Levent Can Yılmaz, *Evrim mi Yaratılışçılık mı?* (İstanbul: Evrensel Basım Yayın, 2012), 114.
[86] Çakmak, "Evrim Teorisi Tanrının Varlığı İçin Gerçek Bir Tehdit midir?", 74.
[87] Micheal J. Behe, *Darwin'in Kara Kutusu*, çev. Gürkan Bayır (İstanbul: Kesit Yayınları, 2007), 60.
[88] Çakmak, "Evrim Teorisi Tanrının Varlığı İçin Gerçek Bir Tehdit midir?", 74.

Son olarak ise Brandon Carter, doğadaki hassas dengelere dikkat çekerek, özellikle insan yaşamının mümkün olmasını sağlayan bazı temel sabitleerin varlığına işaret etmiştir. Bu bağlamda geliştirdiği "Antropik İlke" kavramı, günümüzde hâlen bilimsel, felsefi ve teolojik alanlarda çeşitli tartışmalara konu olmaya devam etmektedir.[89]

Hem 'İndirgenmez karmaşıklık' hem de 'İnsancı ilke' kavramları canlıların oluşumundaki 'Akıllı Tasarım' iddiasını kuvvetlendiren iki önemli temel istinat olarak yorumlanabilir. Fakat bu kavramların bilimsel mi felsefi mi olduğu meselesi münakaşalıdır.

Kâinatta gözlemlenen nedensellik ve düzenin, bir amacı ve gayeyi ifade ettiğini ileri süren teleolojik argümana yönelik en eski ve en tanınmış eleştirilerden biri David Hume'a aittir. Hume, bir binanın inşa sürecine tanıklık ettiğimizde ulaştığımız sonuçları, gözlemleme imkânımız olmayan evrenin tamamına genellemenin metodolojik açıdan hatalı olduğunu savunur.[90] Ona göre, eğer dünyamızdaki canlıların bilinçli bir yaratıcı tarafından var edildiğine dair sağlam gerekçelere sahip olduğumuzu iddia edeceksek, bu iddianın geçerliliği, başka dünyaları gözlemlemiş ve oradaki canlıların da bilinçli yaratıcılar tarafından yaratıldığını tecrübe etmiş olmamıza bağlıdır. Ancak böyle bir durumun gerçekleşmesi pratikte mümkün değildir.[91]

Hume, doğadaki düzenin Tanrı tarafından yaratıldığı görüşünü eleştirerek şu soruyu sorar: "Eğer Tanrı bu düzenin nedeni ise, o halde Tanrı'nın nedeni nedir?" Ona göre, nedenleri araştırmada bir yerde durmak gerekiyorsa, bu yer Tanrı değil, içinde yaşadığımız maddi dünya olmalıdır.[92] Benzer bir düşünceyi Richard Dawkins de savunur. Dawkins, DNA ve protein gibi yapıların kökenini açıklamak için doğaüstü bir varlığa başvurmanın, gerçekte bir açıklama sunmadığını belirtir. Çünkü bu durumda, yaratıcı varlığın kendisinin nasıl ortaya çıktığı açıklanamaz. Ona göre, "Tanrı hep vardı" demek kolaycı bir yaklaşımdır; aynı şekilde, "DNA hep vardı" ya da "yaşam hep vardı" demek de anlamsız sayılamaz.[93]

---

[89] Brandon Carter, *219 C*, "Large Number Coincidences and the Anthropic Principle in Cosmology", *University of Cambridge* 63 (1974).
[90] David Hume, *Din Üstüne*, çev. Mete Tunçay (İstanbul: İmge Kitabevi, 2004), 16-18.
[91] Elliott Sober, *Biyoloji Felsefesi*, çev. G. Akbay (Ankara: İmge Kitabevi, 2009), 91.
[92] Hume, *Din Üstüne*, 30.
[93] Richard Dawkins, *Kör Saatçi*, çev. Feryal Halatçı (Ankara: TÜBİTAK Pöpüler Bilim Kitapları, 2013), 180.

İlk nedenin varlığına ilişkin tartışmalarda "neden" kavramının kapsamlı bir biçimde ele alınması önemli görünmektedir. Adnan Aslan, neden kavramını gözlemlenebilir maddi gerçeklik bağlamında işlevsel bir kavram olarak değerlendirmektedir. Aslan'a göre, gözlemlenebilen fiziksel nesneler ve bütün maddi evren, bir nedene bağlı olma zorunluluğunu açıkça ortaya koymaktadır. Bu çerçevede, her varlığın bir nedeni olması gerektiği kabul edilir. Ancak mantıksal olarak "sonsuz nedensellik zincirinin imkânsızlığı" ilkesi uyarınca, Tanrı'nın ilk neden olduğu ve dolayısıyla kendisinin bir nedeni bulunmadığı ileri sürülmektedir. Başka bir ifadeyle, deneyim alanına ait olgular nedensellik ilkesine tâbi iken, Tanrı kavramı bu ilkenin dışında konumlanmaktadır.[94]

Evrim teorisini savunan ateist görüşler, canlıların tasarlanmış gibi görünmelerini bir yanılsama olarak değerlendirir ve bu görünümün, uzun zaman dilimleri boyunca gerçekleşen tesadüfi süreçlerin bir sonucu olduğunu ileri sürerler. Ayrıca, eğer evrende her şeyi planlayan bilinçli bir tasarımcı mevcutsa, bu varlığın kusursuz bir düzen kurmuş olması gerektiği, ancak doğada gözlemlenen bazı eksikliklerin bu beklentiyle çeliştiği yönünde eleştirilerde bulunurlar. İlk iddianın bilimsel açıdan tatmin edici ve ikna edici delillerle desteklenmesi gerektiği açıktır. İkinci iddia ise, tasarımcının amacı ve niyetleri insan tarafından tam olarak bilinemeyeceği için, gözlenen unsurların "kusur" olarak nitelendirilmesi epistemolojik açıdan sorunludur. Nitekim günümüz bilimsel araştırmalarının odağı, tasarımcının niyetlerinden ziyade, doğada nesnel olarak bir tasarımın var olup olmadığının belirlenmesidir.[95]

Dinlerin temel iddiası, canlıların Tanrı'nın mutlak kudreti ve bilgeliğiyle yaratılmış ve belirli bir tasarıma göre şekillendirilmiş olduğudur. Ancak Tanrı'nın yaratma sürecinde hangi yöntemi tercih ettiğine dair bilgi, insan aklının sınırlarını aşan bir konudur. Bu nedenle, bu hususta agnostik bir tutum benimsemek, epistemolojik açıdan daha temkinli ve makul bir yaklaşım olarak değerlendirilebilir.[96] Bu çerçevede, akıllı tasarım bakış açısından evrim-yaratılış tartışmasındaki esas mesele, evrenin bugünkü düzenine amaçsız, doğal süreçler sonucunda mı ulaştığı yoksa Tanrı'nın bu süreçlere teleolojik bir yön verip vermediği sorusudur. Dolayısıyla yaratılışın hangi biçimde gerçekleştiği sorusu, tali bir konu

---

[94] Adnan Aslan, *Tanrının Varlığına Dair Argümanlar* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2006), 96.
[95] Çakmak, "Evrim Teorisi Tanrının Varlığı İçin Gerçek Bir Tehdit midir?", 76.
[96] Caner Taslaman, *Evrim Teorisi Felsefe ve Tanrı* (İstanbul: İstanbul Yayınevi, 2016), 379.

olarak görülmelidir. Nitekim bu alandaki bilgimizin artması, mevcut bilişsel ve ontolojik sınırlılıklar nedeniyle oldukça sınırlıdır.

Mükemmel bir tasarımı savunan görüşler genellikle, canlı organizmaların evrimsel biyoloji tarafından yeterince açıklanamayan bazı karmaşık özelliklere sahip olduğu iddiasına dayanır. Özellikle, canlılığın kökeni konusu hâlâ bilimsel olarak tartışmalı bir alandır. Bu durum, evrim teorisine karşı çıkanlar tarafından bir fırsat olarak değerlendirilebilir mi? Bu soruya olumlu yanıt verilebilir; zira söz konusu alandaki açıklayıcı bilgi eksikliği, teorinin en savunmasız noktalarından biri olarak kabul edilmektedir.[97] Ancak burada temel bir sorun bulunmaktadır: Akıllı tasarım savunucuları, argümanlarını yalnızca bilimin henüz açıklayamadığı sorulara dayandırdıkları takdirde, bu belirsizlikler gelecekte bilimsel ilerlemeyle açıklığa kavuştuğunda, tasarım savı geçerliliğini yitirebilir. Bu nedenle, evrim kuramına karşı geliştirilecek argümanların, bilimsel yöntemin doğası gereği yanıtlayamayacağı alanlara odaklanması, daha tutarlı bir yaklaşım olarak değerlendirilebilir.[98]

Michael Ruse'a göre, yaklaşık yirmi yıl önce evrim kuramına yöneltilen eleştiriler çoğunlukla fosil kayıtları, homolog yapılar ve benzeri bilimsel olgulara dayanırken, günümüzde bu eleştirilerin ağırlık merkezinin daha çok felsefi temellere kaydığı gözlemlenmektedir. Bu değişimin temel nedeni, evrim kuramının bilimsel veriler aracılığıyla çürütülemeyeceğinin giderek daha net anlaşılmasıdır. Bu bağlamda, tartışmaların felsefi bir düzleme çekilmesiyle birlikte, evrim karşıtlarının evrim kuramını savunanlardan esasen felsefi perspektifleri bakımından ayrıldıkları vurgulanmaktadır.[99] Her ne kadar bazı evrimciler bu durumu, "evrim kuramının bilimsel anlamda sahip olduğu gücün böyle bir yönelimi zorunlu kıldığı" şeklinde değerlendirse de, felsefi argümanların biyolojik temelli iddialara kıyasla daha tatmin edici sonuçlar doğurabileceği ileri sürülebilir.

Evrim kuramının teleolojik delili geçersiz kılmasının mümkün olmadığını ortaya koymanın en etkili yolu, tartışmayı biyolojinin deneysel ve gözlemsel alanlarında yoğunlaştırmak yerine, meseleyi metafizik düzleme taşıyarak felsefi bir perspektiften ele almaktır. Çünkü türlerin birbirinden evrimleştiğine dair bilimsel olarak tatmin edici kanıtların bugün için yetersiz olduğu yönündeki iddialar,

---

[97] Sober, *Biyoloji Felsefesi*, 130-131.
[98] Çakmak, "Evrim Teorisi Tanrının Varlığı İçin Gerçek Bir Tehdit midir?", 77.
[99] Micheal Ruse, "Intelligent Design Creationism and Its Critics", *Methodological Natüralism Under Attack*, ed. Robert T. Pennock, ts., 363-364.

gelecekte anlamını yitirebilir; zira paleontologlar zamanla kuramı destekleyen daha güçlü bulgulara ulaşabilirler. Bu nedenle, evrim kuramının canlıların kökeni ve dönüşümünü bilinçsiz doğal süreçlerle açıklayan yaklaşımının teleolojik argümanlara karşı bir tehdit oluşturmaması için, biyolojik veriler yerine felsefi bir dilin tercih edilmesi, söz konusu delilin ikna ediciliği açısından daha tutarlı ve rasyonalist bir strateji olarak değerlendirilebilir.

Sonuç olarak, evrim teorisi etrafında süregelen tartışmaların odak noktası, bu kuramın Tanrı'nın varlığına yönelik gerçek bir tehdit oluşturup oluşturmadığıdır. Canlılığın kökenini büyük ölçüde rastlantısal olayların yön verdiği mekanik süreçlerle açıklamaya çalışan evrim teorisi, eğer bu yaklaşımını kesin ve evrensel bir bilimsel gerçekliğe dönüştürürse, teistik inançlar açısından bir tehdit oluşturabileceği iddia edilmektedir. Ancak, türlerin tek bir hücresel yapıdan nasıl evrildiği sorusu, bilimsel açıdan hâlâ tam anlamıyla aydınlatılamamıştır. Kaldı ki, bu sürecin bilimsel açıklamalarla netleştirilmesi bile, Tanrı'nın yaratıcı gücüne yönelik bir tehdit anlamına gelmemektedir. Zira Tanrı'nın yaratma eylemini evrimsel bir süreç aracılığıyla gerçekleştirmiş olması teolojik açıdan mümkün görülmektedir. Dolayısıyla, evrim kuramının Tanrı'nın varlığını geçersiz kılabilecek bir güç kazanabilmesi için, cansız maddeden evrimleşme yetisine sahip bir hücrenin nasıl oluştuğu ve bu sürecin, insan gibi nitelikleriyle benzersiz bir varlığı nasıl meydana getirdiğine dair ikna edici açıklamaların sunulması gerekmektedir.

Bundan sonraki başlığımızda beşer ile insanı ayıran en yüce nitelik olan ahlak kavramının evrim teorisi açısından nasıl izah edildiğini aktarmaya çalışacağız.

1.8. Evrim Kuramına göre Ahlakın Kökeni

Darwin'in yaptığı çalışmalar incelendiğinde biyolojik evrimle birlikte etiğin de evrimsel orijinini bulmak mümkündür. İlk önce 1859'da *On The Origin of Species* daha sonra 1871 yılında *The Descent of Man* adlı araştırmasında düşünür, ahlaka ilişkin görüşlerini dile getirmiş, biyolojik iyi ile ahlaki iyi arasında köklü bir benzerlik ilişkilendirmiştir. Çalışmada ahlaklı olmanın temelini ve ahlakın tabiatını izhar etmiş; ahlaki duygunun ehemmiyetine dikkat çekmiş; insanların ahlaki fillerini düzenleyen istidatların aynısına çok gelişmiş olmamakla birlikte hayvanların da sahip olduklarını iddia etmiştir. Ona göre insanın ahlak yetisi kendinden önceki türde de bir içgüdü olarak mevcuttu dolayısıyla doğal seçilimin bir sonucu olan ahlaki

yetileri derece farkıyla hayvanlarda da bulunmaktaydı.[100]

Adı geçen eserler hayvanların insandaki gibi bir ahlaki doğaya sahip olup olmadığı yönünde münakaşaları arttırmıştır. Darwin, ahlaki varlığı tanımlarken geçmiş davranışlar ve onların sebepleri üzerinde düşünebilmenin üzerinde durmuştur. O sosyal takdir isteği, sempati, başkalarının sezgilerine ortak olma ve merhamet gibi sezgilerin de dahil olduğu sosyal isteklerin insan tabiatına evrimsel proses içinde yerleştiğine; söz konusu davranışların temel karakterlerinin diğer sosyal hayvanlarda[101] da büyük oranda bunduğuna inanmakla beraber en yüksek seviyede zihni ve sosyal gelişme sağlamış hayvanlarda dahi bu davranışlarının sebepleri üzerinde düşünme yeteneğinin bulunduğuna dair herhangi bir burhan olmadığı realitesini de itiraf etmiştir.[102]

Çok yönlü ve karmaşık bir yapısı olan ahlak sezgi ve düşüncesi insan doğasında bulunan ahlaki içgüdülerin kümelenmesi ve gelişmesinin ürünü olarak kabul edilmiştir ki bu kabul çok küçük dönüşümlerle devam eden evrim düşüncesine de uygundur. İlkel seviyelerde hayvanların sahip olduğu ahlaki güdülerin insan doğasına yerleşmesi hayvanlardan itibaren nesilden nesle tevarüs yoluyla kümülatif bir şekilde oluşmuştur. Söz konusu ahlaki içgüdüler hayvanları faydalı sosyal davranışlara meylettirmiş, nesillerin geçmesiyle biriken bu istekler neticesi ahlaki duygu ve davranışlar insanda görünür bir hal almıştır.[103]

Darwin, ahlaki davranışların ilk örneklerini açıklamak için sosyal hayvanlar olarak nitelendirdiği inek, köpek ve at gibi türlerden örnekler verir. Ona göre, at ve köpek gibi hayvanların kendi gruplarından ayrıldıklarında mutsuzluk yaşadıkları ve bir araya geldiklerinde karşılıklı sevgi ve bağlılık sergiledikleri gözlemlenebilir. Örneğin, bir köpek, kendi türünden olmayan bir hayvanla yalnız bırakıldığında genellikle sakin kalırken, yalnız kaldığında sıkıntısını havlayarak belli eder. Daha gelişmiş ve sosyal hayvanlar ise tehlike anında birbirlerini uyarır ve ortak savunma stratejileri geliştirirler; bu durum karşılıklı yardımlaşmanın en yaygın örneklerinden biridir. Utah'taki bir tuz gölünde, yaşlı ve kör bir pelikanın uzun süre arkadaşları

---

[100] Darwin, *The Descent of Man*.
[101] Bkz. Darwin, "The Origin of The Moral Sense", *Ethics*, ed. Peter Singer, New York: Oxford University Press, 1994,.45.
[102] Peter Andrew Corning, "EvolutionaryEthics an IdeaWhose Time Has Come? An OveriewAnd An Affirmation" *PoliticsandThe Life Sciences*, V.22, No. 1 (March 2003)." , p.50
[103] Robert J. Richards, "Darwin's Romantic Biology The Foundation of His Evolutionary Ethics", *Biology And The Foundation of Ethics*, ed. Jane Maienschein - Micheal Ruse (New York: Cambridge University Press, 1999), 137.

tarafından beslenmesi veya Hindistan'daki ineklerin kör arkadaşlarını beslemesi, nadir de olsa hayvanlarda ahlaki bir içgüdünün varlığını göstermektedir.[104] Bunun yanı sıra, Darwin'e göre yaşlı hayvanların daha önceki tuzaklara düşmemelerinde, sadece içgüdü değil, aynı zamanda asgari düzeyde zekâ ve deneyim de rol oynamaktadır.[105]

Yine sosyal bir varlık olan insanın, birlikte yaşadığı topluluğa bağlılık gösterme ve bu topluluğun liderine itaat etme eğilimini atalarından miras aldığı ileri sürülmektedir. Evrimsel perspektiften bakıldığında, sosyal hayvanların grup üyelerine yardım etme davranışının temelinde, sevgi ve empati gibi içgüdüsel duygular yer almaktadır. İnsan da başkalarına yardım etme yönünde doğal bir eğilim taşımaktadır; ancak bu eğilimin biçimlenmesinde gelişmiş bilişsel yetenekler, özellikle akıl yürütme ve deneyimlerin rolü büyüktür.[106]

Bir diğer benzer yönü insanı başkalarına yardım etmeye yönelten içgüdünün temelinde sempati duygusu yer almaktadır. Bu bağlamda, hem insanlar hem de sosyal hayvanlar arasında sosyalleşmeyi mümkün kılan içgüdüler ile bu içgüdülerin tetiklediği sosyal davranışların önem kazanması, doğrudan sempati duygusuna bağlıdır. Sempatiye dayalı sosyal duyguların gelişimi ve kalıcılığı ise deneyimlerin etkisiyle güçlenmektedir. Aynı zamanda, bu deneyimler sosyal davranışların ortaya çıkmasında önemli bir rol üstlenmektedir. Sosyal içgüdüler ve sosyal davranışlar, alışkanlıklar aracılığıyla canlı tutulup pekiştirilirken, hem bireysel davranışların yönlendirilmesinde hem de toplumsal normlara uyumun sağlanmasında etkili olmaktadır.[107]

Tüm bu benzerliklere rağmen, Darwin ahlakın yalnızca insana özgü olduğunu ve evrimin en gelişmiş aşamasının ahlak ile vicdan sahibi insan olduğunu belirtmiştir. İnsanların, hayvani atalarından belirli ahlaki sezgileri miras almış olabileceğini kabul etmekle birlikte, ahlakın yalnızca evrimleşmiş insana özgü bir davranış biçimi olduğunu ve ahlak duygusunun temelinde vicdanın yer aldığını şu ifadelerle dile getirmiştir:

---

[104] Charles Darwin, "The Origin of The Moral Sense", *Ethics*, ed. Peter Singer (New York: Oxford University Press, 1994), 45-46.
[105] Charles Darwin, *İnsanın Türeyişi*, çev. Yavuz Erkoçak (Ankara: Sol Yayınları, 1968), 100-101.
[106] Darwin, "The Origin of The Moral Sense", 48.
[107] Darwin, *İnsanın Türeyişi*, 132-137.

> "İnsan ile esfel hayvanlar arasındaki en önemli farkın ahlak duygusu ya da vicdan olduğunu ileri süren yazarların fikirlerine tamamen katılıyorum. Mackinstoh' un dediği gibi, ahlak ve vicdan sezgisi, insanın tüm davranışlarından haklı olarak daha yücedir, insanın bütün niteliklerinin en yücesidir. Ve bu duygu insanı istikbal için kendi kendini yok saymaya götürür."[108]

Darwin'in ahlaki duygu ve davranışın kökenine dair yaklaşımı, iki temel faktöre dayanır: **sosyal içgüdüler** ve **entelektüel yetenek**. Sosyal içgüdüler, hayvanlardan insanlara birikimli bir şekilde aktarılmış olup, türler arası sürekliliğe işaret eder. İkinci etken olan entelektüel yetenek ise zamanla gelişerek ahlaki sistemlerin karmaşıklığını artırmıştır. Sosyal duygular, evrimsel süreçte zekanın gelişimiyle birlikte dönüşüme uğramış ve nihayetinde "insanların nasıl davranmasını talep ediyorsan sen de öyle davranmalısın" ilkesi gibi teolojik ve etik prensipleri ortaya çıkarmıştır. Darwin'in ahlaki doğayı içgüdüsel bir başlangıçtan en yüksek ahlaki prensibe taşıması, evrimin ilerleyici ve kompleksleşen doğasına uygun bir düşünce akışını temsil eder. Bu durum, ahlakın sadece basit bir içgüdüsel tepki olmaktan öte, evrimsel süreçte zeka ile desteklenerek daha yüksek ve evrensel prensiplere ulaştığını göstermektedir.

Netice itibariyle "insan" kavramı ahlak sahibi olmayı ihtiva etmektedir. İnsanın ister evrimsel bir dönüşüm isterse yaratılış neticesi varlık sahnesine çıktığı kabul edilsin en temel özelliği bütün zıt örneklerine rağmen, ahlaki bir niteliğe sahip olmasıdır. Çünkü ahlak aynı zamanda aklı ve iradeyi de zorunlu kılmaktadır. Duralı'nın da dediği gibi "Ahlak alanına adım attığımız andan itibaren 'insan olmak' başlar." Dolayısıyla yukarıdaki örnek davranışların sezgilerle izah edilmesi doğru bir yaklaşım olmadığı gibi davranışların yüceliğini de münakaşalı hale getirecektir.

Bu başlık altında evrim kuramının ahlakın oluşumu ve gelişimi hakkındaki izahlarını aktarmaya çalıştık bundan sonraki başlığımızda ise bölümün başından beri açıklık getirmeye çalıştığımız evrim kuramının ne tür problemler barındığını muhtasar bir şekilde aktarmaya çalışıp birinci bölüme son vermek istiyoruz.

---

[108] Darwin, *The Descent of Man*, 84.

1.9. Evrim Kuramının İhtiva ettiği Sorunlar

Evrim kuramı hakkındaki tartışmalar genellikle iki ana eksende yoğunlaşmaktadır bunlar: kuramın dışarıda bıraktığı konular ve kuramın sunduğu açıklamalarla ilgilidir. İlk olarak, kuramın kapsam dışı bıraktığı hususları ele almak gerekmektedir. Kuramın temel prensiplerini özetlerken de belirtildiği gibi, evrim kuramı, klasik bilimsel düşüncenin iki temel varsayımını bilimsel açıklama çerçevesinin dışında bırakmaktadır.[109]

Evrim kuramının temel özelliklerinden biri, canlılığın gelişim süreçlerini metafizik bir müdahale olmaksızın açıklamasıdır. Kuram, bu tür bir düşüncenin doğal süreçlerin kavranmasına hiçbir katkı sağlamadığını savunur. Zira metafiziksel bir varlık gözlemlenebilir bir niteliğe sahip değildir; gözlemlenemeyen hiçbir şey bilimsel açıklamanın bir parçası olamaz. Her doğal olayın oluşum süreçleri incelendiğinde, belirli bir ardışıklık ve neden-sonuç ilişkisi tespit edilebilir ve bir olayın nasıl meydana geldiği kavranabilir. Bu sürece belirsiz bir failin dâhil edilmesi için herhangi bir gerekçe bulunmamaktadır. Ayrıca, türleşme süreçleri tamamen çevresel faktörlerle ilişkili olduğundan, önceden sistematize edilmiş olmaları da mümkün değildir**.** Bu bağlamda, evrim kuramı, doğal süreçlerin açıklanmasında her türlü ilahi veya metafizik nedeni bilimsel izahın dışında bırakır. Ancak burada "dışarıda bırakmak" ifadesi, en azından ilk bakışta, çürütmek, aksini ispatlamak veya geçersiz kılmak anlamına gelmez; daha ziyade "ilgisiz kalmayı prensip edinmek" demektir. Bu yaklaşım sayesinde, doğal süreçlerin ardışık bir tasvirini elde etmek ve neden-sonuç ilişkisini bu süreçlerin kendi çerçevesi dışına çıkmadan açıklamak mümkün hale gelir. Süreçlerin açıklanmasındaki mevcut belirsizlikler ise, bilimsel araştırmanın gelecekteki gelişimine ve ilerlemesine bırakılmalıdır.[110]

Evrim kuramının en çok tartışılan yönlerinden biri, doğal süreçlerin işleyişini açıklarken metafiziksel veya ilahi müdahaleleri anlamsız bulmasıdır. Bu durum, bazı açıklamalarda ateist bir bakış açısına zemin hazırladığı algısını oluşturmaktadır. Kuramın, doğal olayları yalnızca doğal mekanizmalar aracılığıyla açıklama yaklaşımı, geleneksel metafiziksel prensiplerin açıklayıcı işlevini ortadan kaldırdığı şeklinde yorumlanabilmektedir. Bu bağlamda, işlevselliğini yitirmiş bir ilkeye inanmanın anlamsız olduğu düşüncesi ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla, evrim

---

[109] Ömer Türker, *Evrim Risalesi* (İstanbul: KETEBE, 2023), 25.
[110] Türker, *Evrim Risalesi*, 25-26.

kuramının bu işlevselleştirici ve açıklayıcı gücünü biyolojinin sınırlarının ötesine taşıyarak evrensel bir iddiaya dönüştürenler**,** metafizik ilkenin biyolojik açıklamalardaki gereksizliğini bir tür ret olarak algılama eğilimindedirler.[111]

Bir nesnenin doğal oluşum süreçleri veya fiziksel nitelikleri üzerinden değil, bizatihi varoluşu itibarıyla kendisinden hareketle açıklanamayacağı akıl yoluyla idrak edilebilir. Bu idrak, bizi bir yaratıcının varlığı düşüncesine yönlendirir. Bu bağlamda, bir nesnenin fiziksel açıklamalarını yapmak, onun varoluşsal kökenini açıklamak anlamına gelmez. Zira, "varlık nasıl var oldu?" sorusu sorulduğunda, araştırmanın neliği değişim gösterir ve tüm süreçlerin başlangıç noktasından itibaren yeniden değerlendirilmesi gerekir.[112]

Evrim kuramı, canlıların oluşum süreçlerini incelerken metafizik iddia ve varsayımlardan arındırılmış bir yaklaşımla hareket eder; ancak bu, varlıkla ilgili soruları geçersiz ya da anlamsız hâle getirmez. Bu tür soruların yalnızca biyolojinin inceleme alanıyla sınırlı kalmadığını ortaya koyar. Dolayısıyla evrim kuramı çerçevesinde çalışan bir biyolog, kişisel metafizik ya da dini inançlarını bilimsel çalışmasından ayrı tutarak, oluşum süreçlerini örneğin Tanrısal kudretin bir tezahürü olarak yorumlayabilir.

Bununla birlikte, bu yaklaşım bizi evrim kuramına ilişkin daha derin ve tartışmalı bir meseleyle karşı karşıya bırakmaktadır. Kuramın dışında bırakılan unsurlar, gerçekten de o kuramın bir bileşeni olarak değerlendirilebilir mi? Bu soru yalnızca evrim kuramına özgü olmayıp, tüm bilimsel teorilere yönelik genel bir sorgulama olarak da yöneltilebilir: Bir teorinin dışarda bıraktığı unsurlar, o teorinin tanımı ve kapsamı açısından anlamlı mıdır? Başka bir ifadeyle, bir kuram yalnızca kabul ettiği önermelerle mi tanımlanır, yoksa reddettiği ya da dışladığı önermeler de kuramın yapısal bütünlüğünün bir parçası olabilir mi?[113]

Tezimizin birinci bölümünde ilk başta evrim kelimesinin ne manaya geldiğini sonrasında tezimiz için önemli bir başlık olan biyolojik evrim alanının evrim konusu hakkındaki bilimsel tespit ve hipotezlerine yer vermeye çalıştık. Sonrasında ise evrim kuramının dayandığı argümanlar, çağdaş dönem için önemli olan modern sentez ve tetiklenmiş epigenetik varyasyonların neyi ifade ettiğini muhtasar bir şekilde anlattık.

---

[111] Türker, *Evrim Risalesi,* 112.
[112] Türker, *Evrim Risalesi,* 27.
[113] Türker, *Evrim Risalesi,* 28.

Bundan sonraki bölümümüzde bu bölümde ifade edilenlerden hareketle evrim konusu üzerinde fikir yürüten, teori oluşturan filozof, düşünür ve biyologların ifadelerini aktarmaya çalışacağız.

II. BÖLÜM

Antik Çağdan Çağdaş Döneme Evrim Teorisyenleri

2.1. Antik Yunan'da Biyolojik Evrim

İnsanın nasıl insan olduğu, insanoğlunu geçmişten günümüze kadar sürekli meşgul etmiş bir sualdir. Elbette bu sürecin menşeinde *"evrim"* olgusu yer almaktadır. İlkçağ düşünürleri ve sonraki yüzyıllarda da bilim adamlarının üzerinde münakaşa ettikleri bir mevzu olmuştur. Biz bu başlık altında *"evrim"* olgusunun tanımına yer vererek tekrara düşmek istemiyoruz. Bu başlıkta Antik Yunan düşünürlerinin biyolojik evrim hakkında söylediklerini muhtasar bir şekilde aktarmak istiyoruz.

Antik Yunan felsefesinde, özellikle Milet Okulu'nda yetişen doğa filozoflarının canlılığın kökeni ve evrimi üzerine geliştirdikleri düşünceleri olduça dikkat çekicidir. MÖ 625-545 yılları arasında yaşamış olan ve Antik Dünyanın Yedi Bilgesi'nin en bilineni kabul edilen Thales, canlılığı oluşturan ilk elementin "su" olduğunu ve diğer tüm elementlerin bundan türediğini öne sürmüştür. Thales'e göre su, yoğunlaşma yoluyla katı cisimlere dönüşürken, buharlaşarak havayı oluşturur; hava ise ateşe dönüşebilir. Dünyanın hem kökeni hem de dayanağı olan su, aynı zamanda dünyayı dört bir yandan çevrelemektedir.[114] Thales, suyun bulunmadığı yerde yaşamın da olmamasının, bu maddenin temel ve asli bir varlık olduğunun en güçlü göstergesi olduğunu belirtmiştir.[115] Bu bağlamda Thales, "ilk neden sudur" ifadesiyle kuramsal bilgi fikrine tarihte ilk kez yer veren kişi olarak tanınır.[116] Canlılar için suyun öneminin o dönemde bu denli kavranmış olması, Thales'in çağının ne kadr ötesinde olduğunu açık bir göstergesidir.

---

[114] İldeniz Kurtulan - Ümit Kartoğlu, *Yazıyla Çiziyle Darwin ve Evrim Kuramı* (Ankara: Dönem Yayınevi, 1988), 106.
[115] Hüseyin Gazi Topdemir - Yavuz Unat, *Bilim Tarihi ve Felsefesi* (Ankara: Pegem Akademi, 2020), 19.
[116] Alfred Weber, *Felsefe Tarihi*, çev. Halil Vehbi Eralp (İstanbul: Soyal Yayınlar, 1993), 72.

Antik Yunan filozofu Anaksimandros, hocası Thales'in aksine, varoluşun temel ilkesi olarak suyu değil, sınırsız ve sonsuz bir ilke olan aperion öne sürmüştür. Anaksimandros'a göre aperion, her şeyin kaynağı olan ve sürekli yaratma yeteneğine sahip bir maddedir. Bu bağlamda, evrendeki tüm oluşumların ve dönüşümlerin temelinde yatan dinamik bir güç olarak aperionu konumlandırmıştır. Anaksimandros'un düşünceleri, sadece kozmolojiyle sınırlı kalmayıp biyolojik evrime dair de dikkat çekici öngörüler içermektedir. Ona göre, insanlar başlangıçta balıklar arasında ortaya çıkmış ve kendi kendilerine yetebilecek duruma geldiklerinde karaya çıkmışlardır.[117] Canlıların kökeninin balıklara dayanması fikrini ise, deniz seviyelerinin zamanla çekilmesiyle birlikte bazı balık türlerinin karasal yaşama adapte olmak zorunda kalmasına ve bu durumun insan da dâhil olmak üzere çeşitli hayvan türlerinin evrimine kaynaklık etmesine bağlamıştır.[118] Bu görüş, modern bilimdeki organizmaların suda evrimleşerek karaya çıkması ve çeşitlenmesi bulgularıyla çarpıcı benzerlikler taşımaktadır.

Milet Okulu'nun savunduğu tabiat felsefesinin son düşünürü Anaksimenes'tir. Anaksimenes, canlı varlıkların ilk başta ıslak bir mecrada gelişmeye başladıklarını söylemiştir. Döneminin ötesinde bir yaklaşımla bitkileri de hayvanlar gibi canlı organizmalar olarak değerlendirmiş ve onları "karada yaşayan sabit hayvanlar" olarak tanımlamıştır. Anaksimenes, evrenin ana maddesi (arkhe) olarak havayı önermiştir. Ona göre hava, yoğunlaşma ve seyrekleşme süreçleriyle ateş, rüzgâr, bulut, su, toprak ve taş gibi varlıkları meydana getirir.[119] Bu bağlamda Anaksimenes, evrendeki tüm oluşumların temel maddenin yoğunlaşma ve gevşeme dinamikleriyle açıklanabileceğini savunmuştur.

Herakleitos, evrendeki tüm nesnelerin tek bir ana elementin dönüşümleri olduğunu savunmuştur. Bu ana element, Anaksimenes'in aksine hava değil; bazen ateş (*pyr*), bazen de sıcak nefes (*psykhe*) olarak adlandırdığı, daha incelmiş bir maddedir. Bu ilk madde, evrenin sınırlarına dek yayılarak her şeyi kapsar. Tüm varlıkların bu ilk maddeden türediğini ve nihayetinde ona geri döneceğini ileri sürmüştür.[120] Herakleitos'un felsefesinde merkezi bir yer tutan "*kavga her şeyin başıdır ve her şeye hükmeder*" düşüncesi, zıtlıkların sürekli bir mücadele içinde

---

[117] Topdemir - Unat, *Bilim Tarihi ve Felsefesi*, 20.
[118] Cemal Yıldırım, *Bilim felsefesi* (İstanbul: Remzi Yayınları, 2008), 19-20.
[119] Serol Teber, *Doğanın İnsanlaşması* (İstanbul: Say Yayınları, 2003), 13.

olduğunu vurgular. Bu Herakleitosçu prensip, daha sonra Charles Darwin'in"mücadele (*struggle*)" kavramının temelini oluşturmuştur.[121] Darwin'in doğal seçilim teorisinin kilit unsurlarından biri olan canlılar arası mücadele, Herakleitos'un zıtlıkların dinamik etkileşimi fikriyle derin bir bağlantı içindedir.

Empedokles, varlıkların ortaya çıkışını kendine göre bir gelişme yoluyla açıklamaktadır. Bu yaklaşıma göre, varlıkların bileşenleri başlangıçta bağımsız ve ilkel formlar halinde belirmiş; ancak belirli bir uyum sağlayıp birleşinceye dek ortadan kaybolup yeniden ortaya çıkmışlardır. Bu ilk oluşum süreci rastlantısal bir nitelik taşısa da, bileşenlerin birbirleriyle uyumu onların korunarak gelişmesini sağlamıştır.[122] Empedokles, "*kök*" kavramını ilk defa kullanarak, canlıların kendilerini çevrelerine en yüksek düzeyde adapte edecek şekilde organize olarak hayatta kaldıklarını ve sonraki nesillerin bu adaptasyonu sürdürerek evrimleştiğini savunmuştur. Bu tez, Darwin'in doğal seçilim yasasına benzer bir düşünceyi antik çağda dile getirmiş olması bakımından dikkat çekicidir.

Platon'un geliştirdiği idealizm fikrine göre, duyularımızla algıladığımız doğa, göremediğimiz mükemmel yaratıcı menşein titrek yansımalarıdır.[123] Buna göre, Platon'un temelde evrim muhalifi görüşlere sahip olduğunu belirtebiliriz.

Bu başlık altında belirttiğimiz gibi insanoğlunun dünyanın ve kendinin oluşum sürecini yüzyıllardır irdelediği görülmektedir. Geniş pencereden bakıldığında, Antik Yunan'da ifade edilen biyolojik evrim düşünceleri aslında günümüzde kabul edilen düşüncelerle benzerlikler arz etmektedir. İnsanın tabiatın bir mucizesi olduğu ve çok uzun bir evrimsel geçmişi olduğu inkâr edilemez bir realitedir. Yukarıda belirttiğimiz düşünceler, 19. yüzyılda Darwin'in biyolojik evrim sistemi olan doğal seleksiyon bu görüşü geliştirmesine temel oluşturması ve diğer yandan da tabiatın sorgulanarak bilimsel düşün ve metodun önünün açması açısından ehemmiyet arz etmektedir.

Antik Yunan düşüncesinden sonra, kronolojik olarak İslâm geleneğinden bahsetmemiz gerekir. Ancak bu çalışmada İslâm düşünce geleneği, ayrı bir bölüm

---

[120] Weber, *Felsefe Tarihi*, 21-22.
[121] Yalçın Şahin, *Düşünce, Tarih ve Gerçeklik Noktasında Biyolojide Geçmişe Yolculuk* (Ankara: Palme Yayıncılık, 2007), 86.
[122] Weber, *Felsefe Tarihi*, 29.
[123] Ateş, "Evrim Ve Evrim Tartışmaları".

olarak değerlendirileceğinden dolayı kronolojik zincirin bir halkasını atlayarak Ortaçağ Hıristiyan Düşüncesinden devam edilecektir.

2.2. Ortaçağ Hıristiyan Düşüncesi ve Biyolojik Evrim

Ortaçağ Hıristiyan döneminde, genel olarak bilimsel fikriyatta ve biyolojide mühim keşiflere ve etütlere nadir rastlanılmaktadır. İslam dünyasından yapılan tercümelerin ve Haçlı seferlerindeki tesirlerin vasıtasıyla Grek ve İslam medeniyetinin felsefi- bilimsel birikimin Hıristiyan dünyaya transferi ile Hıristiyan dünyasında bir ivme vuku bulmuştur.[124] Batının genel olarak bilim mefhumunun ve de konumuz açısından odaklandığımız biyolojisinin gelişimi için ehemmiyet arz etmektedir.

Batı dünyası, İslam medeniyeti aracılığıyla edindiği Aristo düşüncesini ve bilimini Katolik dogmalarıyla bütünleştirme sürecine girmiş, bu entegrasyonda özellikle Thomas Aquinas'ın katkıları belirleyici olmuştur. Aristo'nun Yer merkezli evren modeli başta olmak üzere birçok fikri, Katolik Kilisesi'nin ilgisini çekmiş ve derinlemesine bir analize tabi tutulmadan benimsenmiştir.[125] Bu durum, Orta Çağ Hristiyan dünyasında, Katolik Kilisesi ile Aristo felsefesinin birleşiminden oluşan ve Thomas Aquinas'ın çalışmalarıyla doruk noktasına ulaşan bir paradigmanın egemen olmasına yol açmıştır. Bazı araştırmacılar, Aquinas'ın türleri sabit ve değişmez kabul etme eğiliminin, canlılar dünyasına yönelik evrimsel bir kuramın gelişimini uzun süre engellediğini savunmaktadır. Söz konusu paradigma, ilk bakışta oldukça net ve kapsayıcı görünse de, bilginin nihai ve eksiksiz olduğu yönündeki algısı nedeniyle bilimsel bilginin ilerlemesini kısıtlayıcı bir etki yaratmıştır.

Hıristiyan dünyasında 13. yüzyılda yaşayan Dominik tarikatından Albertus Magnus'un tabii tarih üzerine yazdığı kitap, kendinden önceki Hıristiyan medeniyetinin ve kendi döneminin en önemli biyoloji eseridir. O Galenos, Hippokretes ve İslam mütefekkirlerinin (İbn Sina ve İbn Rüşd başta olmak üzere) düşüncelerinden istifade etmiştir. Bu eserinde yazar, Aristoteles'in derin tesiri altında kalmış ve kendi gözlemleri olmakta birlikte, bunların sayısının çok fazla olduğu söylenemez.[126]

---

[124] Erik Nordenskiöld, *The History of Biology*, çev. L.Bucknall Eyre (New York: Tudor Publishing Co, 1920), 76.
[125] Nordenskiöld, *The History of Biology*, 78.

Roger Bacon da bu dönemde belirtilmesi gereken bir isimdir. O, bilimin yalnızca soyut akıl yürütmeye dayanmaması gerektiğini, aynı zamanda matematiksel temelleri güçlü bir şekilde benimsemesi ve gözlem ile deneyi de kapsaması gerektiğini savunmuştur.[127] Bu metodolojik yaklaşım, modern bilimin Batı medeniyetinde gelişimine önemli ölçüde katkı sağlamıştır. Bacon, etkilendiği İslam düşünürleriyle benzer şekilde, dünyadaki olguları anlamanın dini kavrayışı derinleştireceğine inanmıştır. Bu bağlamda, matematiği ve gözlemi, bireyin daha dindar bir yaşam sürmesi için bir araç olarak görmüştür.

Bilimsel ilerlemelerde, özellikle biyoloji disiplininde, gözlemin merkezi bir konuma sahip olduğu yadsınamaz. Coğrafi keşifler ve bilhassa Amerika kıtasının keşfi, biyolojik araştırmalar için yeni materyallerin gün yüzüne çıkmasını sağlayarak bu alandaki gelişmeleri hızlandırmıştır. Zira bu yeni veriler, Antik Yunan filozofu Aristoteles'in bilgi birikimiyle sınırlı kalınamayacağını ortaya koymuş ve yeni çalışma alanlarının önemini vurgulamıştır. Dolayısıyla bu süreç, bilimde gözlemin rolünü daha da pekiştirerek yeni araştırmaların önünü açmıştır.[128]

Bu başlık altında da ifade edildiği üzere Ortaçağ Hıristiyan ideolojisini Aristoteles ve o çağın düşünürü, din adamı olan Thomas Aquinas biçimlendirmiştir. Daha sonraları biyoloji alanında Albertus Magnus ve Roger Bacon düşüncelerini ifade etmişlerdir. Ancak bunlarda çok ileri bir düzeye ulaşamamıştır. Bundan sonraki başlığımızda önemli gördüğümüz, kilisenin gücünü yitirmesi konusunu işlemeye çalışacağız.

2.3. Kilisenin Gücünü Yitirmesi ve Biyoloji

Ortaçağ Hıristiyan toplumunda Kilise otoritesi ile Aristotelesçi felsefe ve bilim anlayışının sentezinden oluşan bir paradigmanın egemen olduğu gözlemlenmektedir. Bu dönemin sosyolojik dinamikleri incelendiğinde, söz konusu paradigmanın oluşumunda ve sürdürülebilirliğinde Kilise'nin mutlak gücünün ve belirleyici rolünün temel etken olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bu paradigmanın dönüşümü, Kilise'nin nüfuzunun zayıflamasıyla yakından ilişkilidir. Kilise'nin

---

[126] F.S. Bodenheimer, *The History of Biology an Introduction* (London: Dawson and Sons Ltd, 1958), 101.
[127] Bryan Magee, *Felsefenin Öyküsü*, çev. Bahadır Sina Şener (Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2000), 58.
[128] Nordenskiöld, *The History of Biology*, 81.

gücünü kaybetmesinde birden fazla faktör etkili olmuştur. Öncelikle, siyasi otoritelerin Kilise'ye karşı yürüttüğü mücadelelerde elde ettikleri başarılar önem arz etmektedir. Buna ek olarak, 16. yüzyılda Martin Luther ve John Calvin önderliğinde gelişen Protestan Reformu, Katolik Kilisesi'nden büyük çaplı ayrılışlara yol açarak Kilise'nin merkeziyetçi yapısını ciddi şekilde sarsmıştır. Dahası, fizik bilimindeki gelişmeler, Kilise'nin kontrolündeki paradigmanın temelinde önemli çatlaklar oluşturmuştur. Bu sistemsel değişimde, özellikle astronomi olmak üzere fizik bilimleri öncü bir rol oynamıştır. Başlangıçta fizik odaklı olan bu değişim, ilerleyen süreçte tüm doğa bilimleri ve konumuz açısından kritik öneme sahip olan biyoloji üzerinde de kayda değer etkiler yaratmıştır.[129]

Burada Kopernik, Kepler ve Galile' nin çalışmalarına değinmemiz çalışmanın kapsamı dışına çıkmak olacağından özellikle Biyoloji alanındaki gelişmeleri aktarmaya çalışacağız. Bu dönemde nicel veriler biyolojide önem kazandı. Örneğin biyoloji tarihi açısından önemli bir figür olan William Harvey'in kan dolaşımını keşfi verilebilir. Harvey, nicel deneyler aracılığıyla başarılı sonuçlar elde etmiştir. Benzer şekilde, aynı dönemde yaşamış olan Santorio da fizyolojik gözlemlerini yaparken terazi, termometre ve higrometre gibi ölçüm araçlarını kullanmıştır. Harvey'in bulguları arasında, kalbin yarım saat içinde aortaya pompaladığı kan miktarının, organizmanın toplam kan miktarından daha fazla olduğu tespiti özellikle dikkat çekicidir. Biyolojide niceliksel yöntemlerin o dönem için alışılmadık bir yaklaşım olması, bu tür örneklerin bilim tarihi açısından önemini artırmaktadır.[130]

17. yüzyılın felsefecilerinden Francis Bacon savunduğu metodun doğa bilimlerini etkilemesiyle bilim geçmişinde önemli bir yere sahiptir. Ünlü bilim insanları Newton ve Darwin, Bacon'un metodolojisinin kendi etütlerindeki tesirini belirtmişlerdir. O kurtuluşu Yunan felsefesinden ayrılmakta ve tümevarım yöntemini benimsenmesinin gerekliliğini vurgulamıştır.[131] Deneysel bilimin ve metotların başlangıcı Bacon'dan önce olsa da, Bacon'ı yine de yeniçağ pozitivizmin fikir babası olarak kabul edenler olmuştur.[132] O bilimsel izahların gayesel izahlar değil nedensel izahlar olduğunu söyledi ve metafizik ile bilimi ayırmak istemiştir. Yapılan

---

[129] Taslaman, *Evrim Teorisi Felsefe ve Tanrı*, 48-49.
[130] Jean Theodorides, *Biyoloji Tarihi*, çev. Teoman Tunçdoğan (İstanbul: İletişim Yayınları, 1995), 29-30.
[131] Taslaman, *Evrim Teorisi Felsefe ve Tanrı*, 52.
[132] Auguste Comte, *Pozitif Felsefe Kursları*, çev. Erkan Ataçay (İstanbul: Sosyal Yayınları, 2001), 35.

deneylerde karşımıza çıkan kurama zıt misallerin göz ardı edilmemesi gerektiğini, kuramların bunlardan dolayı düzelmesi gerektiği üzerinde durmuştur.

Kilisenin gücünü yitirmesine fazla detaya inmeden değinmeye çalıştık. İfade edildiği üzere Kopernik, Kepler ve Galile'nin astronomi alanında yaptığı çalışmalar Kilise'nin gücünü yitirmesinde etkili olmuş ve güç kaybından dolayı diğer bilimler gibi biyolojiye de etkide bulunmuştur. Bundan sonraki başlığımızda evrim teorisi için önemli olan Linnaeus, türler ve taksonomi konusu ele alınacaktır.

2.4. Lınnaeus, Türler ve Taksonomi

Taksonomi, Yunanca kökenli "taksis" ve "nomos" kelimelerinin birleşiminden türemiş olup, biyoloji disiplininde organizmaların sınıflandırılması sürecini ifade eden temel bir kavramdır.[133] Bu bilim dalı, canlı varlıkların benzerlik ve farklılıklarına göre gruplandırılmasını ve bu gruplar arasındaki hiyerarşik ilişkilerin belirlenmesini konu edinir. Günümüzde kullanılan taksonomik sistemin temelleri, İsveçli doğa bilimci Carl Linnaeus tarafından atılmıştır. Linnaeus, her canlı organizmaya iki kelimeden oluşan bir isim verme metodunu ilk kez sistematik olarak uygulamıştır. Bu yöntem, türlerin evrensel ve standart bir şekilde tanımlanmasını sağlamıştır. Örneğin, insan için *Homo sapiens*, köpek için ise *Canis familiaris* tanımlamalarının kullanılması, Linnaeus'un geliştirdiği bu metodolojinin doğrudan bir sonucudur. Linnaeus'un çalışmaları, biyolojik sınıflandırma alanında bir dönüm noktası olmuş ve modern taksonominin babası olarak kabul edilmesini sağlamıştır.[134]

Linnaeus'un doğa felsefesinin temelini Tanrı'nın evreni tasarlama biçimi oluşturur. Ona göre Tanrı, evreni insan zihninin kavrayabileceği bir düzende yaratmıştır. Linnaeus, bu ilahi planı ortaya koyan ve Tanrı'nın fikirlerinin anlaşılmasını sağlayan kişi olarak kendisini konumlandırmıştır.[135] Bu yaklaşım, özellikle son yüzyılda "Tanrı'nın düşüncelerini okumak" ifadesini temel hedef olarak benimseyen ünlü fizikçilerin anlayışıyla benzerlik göstermektedir.[136]

---

[133] Taslaman, *Evrim Teorisi Felsefe ve Tanrı*, 84.
[134] Taslaman, *Evrim Teorisi Felsefe ve Tanrı*, 84.
[135] Peter J. Bowler, *Evolution the History of an Idea* (Los Angeles: University of California Press, 1984), 60.
[136] Mıchel Adanson, *Familles de Plantes* (Paris, ts.).

Linnaeus canlıları âlem, filum, sınıf, takım, familya, cins, tür biçiminde tasnif ederek her canlının tabiattaki konumunu belirlemeye çalışmıştır. Onun tasnifi metoduyla insanın yeri bu biçimde gösterilmektedir:

“Âlem: Hayvanlar

Filum: Omurgalılar

Sınıf: Memeliler

Takım: Primatlar

Familya: Hominidler

Cins: Homo

Tür: Sapiens”

Linnaeus, canlı türlerinin başlangıçta yaratıldığı haliyle sabit kaldığını ve sınırlı sayıda türün ilk etapta var edildiğini savunmuştur. Bu görüş, Leibniz'in "doğada sıçrama olmadığı" prensibiyle örtüşmekte olup, Linnaeus'un “hiyerarşik varlık merdivenleri” kavramını benimsemesine yol açmıştır. Bu hiyerarşide, her türün diğer iki tür arasında belirli bir konuma sahip olduğu düşünülmekteydi.[137] Ancak bu düşünce, evrim fikriyle çelişmektedir, zira "varlık skalası"nın dolu olması, evrim yoluyla ortaya çıkabilecek yeni türler için bir boşluk bırakmamaktadır. Ayrıca, türlerin başlangıçtaki sabitliğini koruduğu inancı, Evrim Kuramı ile bağdaşmamaktadır. Linnaeus'un bilim dünyasındaki bu etkili yaklaşımı, Evrim Teorisi'ne karşı önemli bir direnç noktası olmuştur. Öte yandan, bu yaklaşımın Evrim Teorisi'ne zemin hazırlayan bir yanı da olduğu söylenebilir. Linnaeus'un varlıkları hiyerarşik olarak dizme çabası, daha sonra bu hiyerarşinin başına ortak bir ata yerleştirilerek ve canlıların birbirlerinden türediği varsayımıyla evrimsel bir dönüşümün açıklanmasına olanak sağlamıştır.

Linnaeus'un doğal düzene dair yaptığı gözlemler ve özellikle “yaşam mücadelesi” kavramına yaptığı vurgu, Darwin'in “doğal seçilim” teorisinin gelişimine önemli bir kavramsal zemin hazırlamıştır.[138] Linnaeus'un canlıları fiziksel benzerliklerine göre sınıflandırma yöntemiyle insan ve maymunu aynı kategoride

---

[137] Fairfield Osborn, *From the Greeks to Darwin* (USA: Macmillan and Co, 1899), 129.
[138] Mayr, *The Growth of Biological Thought*, 341.

konumlandırması, Evrim Teorisi'nde insan ile maymunun ortak bir atadan türediği fikrinin kabulünü kolaylaştıran bir rol oynamıştır.

Özellikle bu başlıkta düşüncelerinde evrim konusuna yer vermeyen bir biyoloğun taksonomi alanında yaptığı çalışmalarla Evrim Teorisine yaptığı etkiyi kısaca belirtmeye çalıştık. Bundan sonraki başlığımızda ise Evrim Teorisi'nin hem düşmanı hem de babalarından biri olmak gibi, ironik şekilde tanımlanan Buffon'a yer vermeye çalışacağız.

2.5. Buffon' da Değişim ve Dönüşüm

Buffon ilk kökensel türlerin "kendiliğinden türeme" ile oluştuğunu düşünüyordu. Kendiliğinden türemenin vuku bulup bulamayacağı Buffon'un döneminde münakaşalı bir konuydu. Buffon, en karmaşık kökensel türün bile kendiliğinden türemeyle meydana geldiğini kabul etmiştir.[139]

Buffon, tüm canlıların ortak bir atadan türediği düşüncesini dile getiren ilk bilim insanlarından biridir. Ancak bu fikri öne sürdükten hemen sonra, böyle bir sürecin neden gerçekleşmemiş olması gerektiğine dair gerekçeler sunmuştur. İlk olarak, şimdiye dek doğrudan gözlemlenmiş yeni bir tür oluşumuna rastlanmamıştır. İkinci olarak, katır gibi melez canlıların kısır olması, türler arasında aşılması güç sınırların bulunduğunu göstermektedir. Üçüncü olarak ise, iki türün birbirinden evrimleştiğini savunanların, bu geçişi destekleyecek ara formları da ortaya koyması beklenir; ancak bu tür ara formlar bulunmamaktadır.[140] Dikkat çekici olan, Buffon'un evrim kuramının birçok temel ilkesini, bu kuramın geçersizliğini göstermek amacıyla dile getirmiş olmasıdır. Bu yönüyle Buffon, bir anlamda evrim teorisinin kurucu figürlerinden biri sayılabilir

Buffon, aslında Evrim Teorisi'ne karşı çıksa da, düşünceleriyle hem bu teorinin düşmanı hem de öncüsü olarak tanımlanabilir. O, insanın hayvanlardan farklı olduğunu, türlerin ilk yaratıldıkları gibi kaldığını ve birbirleriyle çiftleşemediğini savunmuştur. Ancak aynı zamanda, bazı temel türlerin diğerleriyle üreyebileceğini, yani bu temel türlerin "ortak ata" olabileceğini iddia etmiştir. Ayrıca, dünyanın yaşı hakkındaki fikirleri de zamanının çok ilerisindedir. Bu

---

[139] Bowler, *Evolution the History of an Idea*, 71.
[140] Mayr, *The Growth of Biological Thought*, 333.

çelişkili görüşler yüzünden Buffon, Evrim Kuramı için hem bir düşman hem de bir ilham kaynağı olarak görülebilir.[141]

Bundan sonraki başlığımızda Hegel ve Schelling'in felsefelerinde yer alan "evrim" kavramını ve felsefede "evrim" kavramının yükselişini muhtasar bir şekilde ifade etmeye çalışacağız.

2.6. Felsefede "Evrim" Kavramının Yükselişi

18. ve 19. Yüzyılda felsefede "evrim" kavramının nirenge çıktığı dönemdir. Ancak burada "evrim" kavramıyla "Evrim Teorisi" nin karıştırılmaması gerektiğinin altı çizilmelidir. "Evrim" kavramıyla aşamalı ve değişen bir proses kastedilir; bu, Schelling' de tabiat odaklı, Hegel' de idealist ve insanlık tarihi odaklı, Marx' ta materyalist ve ekonomik ilişkilerin belirlendiği tarih odaklı, Darwin' de bütün canlı türlerinin birbirinden meydana gelmesi "Evrim Teorisi" odaklıdır.

Felsefe tarihinde "evrim" kavramına merkezi bir konum atfeden en bilinen düşünürlerden birinin Hegel olduğu söylenebilir. Ancak, Hegel'in yaklaşımı, modern Evrim Teorisi ile bir benzerlik göstermemektedir. Zirâ, Hegelci felsefe, türlerin birbirlerinden türeyerek dönüşmesini içeren bir biyolojik evrimi konu edinmemiştir.

Hegel ile aynı dönemde yaşayan ve Hegel' den yaş olarak biraz küçük olan Schelling, "evrim" odaklı tabiat felsefesini Hegel'den evvel ortaya atmıştır. Schelling, tabiatın özünün ancak sürekli değişim ile kavranabileceğini savunmuştur. Ona göre tabiat, başlangıçta cansız bir formdan başlayarak sırasıyla bitkisel, hayvansal ve nihayet insan bilinci düzeyine ulaşarak kendini açığa vurmuştur.[142] Bu aşamalı gelişim süreci, Schelling'e göre, ancak Tanrı ile anlam kazanmaktadır.[143] Ünlü tarihçi Arthur Lovejoy, felsefe literatürüne "evrimci metafizik" veya daha doğru bir ifadeyle "evrilen Tanrı" anlayışının ilk kez Schelling tarafından sokulduğunu belirtir. Bu Tanrı, evrenle bir bütün (monizm) olarak ele alınır ve en nihai aşamada tam anlamıyla kavranabilir hale gelecektir. Schelling, filozof F. H. Jacobi ile olan tartışmasında, Tanrı'nın hem başlangıç (Alfa) hem de son (Omega) olduğunu ifade ederek, "evrilen Tanrı" anlayışını Tanrı'nın aşkınlığı ile uzlaştırmaya çalışmıştır.[144]

---

[141] Taslaman, *Evrim Teorisi Felsefe ve Tanrı*, 94.
[142] Magee, *Felsefenin Öyküsü*, 156-157.
[143] Schelling, *System of Transcendental Idealism*, çev. Peter Heath (Charlottesville: University of Virginia Press, 1993).

Evrim kavramı ile Evrim Teorisi'ni birbirinden ayırmak önemlidir. Ancak, evrim düşüncesini benimseyen kişilerin Evrim Teorisi'ni daha kolay kabul etme eğiliminde oldukları gözlemlenmiştir. Örneğin, Ernst Mayr, Almanya'daki doğa filozoflarının evrimci yaklaşımlarının, Darwin'in Evrim Teorisi'nin bu ülkede diğer yerlerden daha hızlı benimsenmesine katkıda bulunduğunu ifade etmiştir.[145] Bu evrimci bakış açısı, aynı zamanda Wolff ve Von Baer gibi önemli biyologların, canlının embriyodaki gelişimini evrimsel aşamaların bir sırası olarak açıklayan sıralı oluşumcu görüşü savunmalarında etkili olmuştur.[146] Bu gelişmeler, insan embriyosundaki gelişmeleri, dünya tarihindeki canlılık gelişiminin kısa bir özeti olarak yorumlayan *recapitulation* (yinelemeli değişim) anlayışının ortaya çıkışını sağlamıştır. Ayrıca, evrimci idealist doğa filozofları, Evrim Teorisi'nin ortaya çıkışından sonra, Tanrı tarafından yönlendirilen amaçsal bir Evrim Teorisi'ni savunanlara ilham kaynağı olmuşlardır.

Bundan sonraki başlığımızda Evrim Teorisini ilk defa sistematik bir şekilde teori olarak aktaran ve Evrimin kaynağının Tanrı olduğunu belirten Lamarck'ın dönüşümcülük teorisini aktarmaya çalışacağız.

2.7. Lamarck ve Dönüşümcülük

Öncelikle, sıkça karşılaşılan bir kavram karmaşasına dikkat çekmek gerekmektedir: Günümüzde "Lamarckçılık" terimi çoğu zaman yanlış biçimde "evrim" kavramı ile özdeşleştirilmektedir; ancak bu kullanım isabetli değildir. Lamarck'ın canlıların oluşumuna ilişkin kuramı, "transformizm" olarak adlandırılan ve Türkçeye dönüşümcülük şeklinde çevrilebilecek bir yaklaşımdır. Kendisi hiçbir zaman "evrim" terimini kullanmamıştır. Evrim kuramının tarihsel gelişimi içerisinde, Charles Darwin'den sonra en fazla anılan bilim insanlarından biri Jean-Baptiste Lamarck olmuştur. Bu alandaki en önemli çalışması, 1809 yılında yayımlanan *Philosophie Zoologique* (Zooloji Felsefesi) adlı eseridir. Günümüzde "Lamarckizm" olarak anılan ve Darwin'in düşüncelerini de etkilemiş olan dönüşümcü görüşlerini bu eserde ayrıntılı biçimde ele almıştır. Lamarck'ın evrimsel düşüncelerinin şekillenmesinde önemli bir diğer yapıtı ise *Omurgasız Hayvanların Doğal Tarihi*dir. Lamarck, uzun yıllar boyunca Linnaeus'un türlerin değişmezliği anlayışını

---

[144] Arthur O. Lovejoy, *The Great Chain of Being* (New York: Harper And Brothers, 1936).
[145] Mayr, *The Growth of Biological Thought*, 387-388.
[146] Peter J. Bowler, *Evolution The History of an Idea* (California: University of California Press, 2003), 101.

benimsemiş; ancak söz konusu iki önemli eseri kaleme aldığı dönemde, yani 56 yaşına geldiğinde, bu görüşlerinde köklü bir değişikliğe gitmiştir.[147]

Lamarck'ın dönüşümcülük teorisi, birbiriyle ilintili şu alt kuramlardan oluşur:

a) Kendiliğinden veya Doğal Türeme
b) Doğasal ihtiyaç
c) Uyum
d) Aktarım ve Kalıtım

Şimdi bu saydıklarımızı kısaca açıklayalım.

Kendiliğinden Türeme: Lamarck'a göre, bitki ve hayvanların ilkel ve basit türleri, doğada kendiliğinden ve doğal süreçlerle meydana gelmiştir. Bu türler zaman içerisinde gelişerek günümüzdeki canlı türlerine evrilmiştir. Lamarck, tüm canlıların tek bir ortak atadan değil, çeşitli farklı atalardan türediğini savunur; bu görüş, onu Darwin ve diğer evrim kuramcılarından ayıran temel noktalardan biridir. Ona göre, canlılığın başlangıcında doğaüstü bir güç ya da metafizik bir müdahale söz konusu değildir. Basit canlıların ortaya çıkışı, sıcaklık ve soğukluk gibi fiziksel çevre koşullarının etkisiyle gerçekleşmiştir. Doğada geçerli olan fiziksel yasalar, bu süreci zorunlu kılmıştır.

Doğasal İhtiyaç: Canlıların içinde bulundukları doğal çevrede meydana gelen çeşitli çevresel faktörler, yaşamlarını sürdürebilmeleri adına bazı yapısal gereksinimlerin ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Bu durum, organizmaların belirli organlarında ve özelliklerinde değişim ihtiyacını beraberinde getirmektedir.

Uyum: Canlılar, hayatta kalabilmek adına edindikleri yeni biyolojik özellikler ve değişen organik yapıları sayesinde çevresel koşullara uyum sağlarlar. Bu uyum süreci, onların varlıklarını sürdürebilmeleri açısından kritik öneme sahiptir. Lamarck'ın görüşüne göre, organizmaların sık kullandıkları organlar zamanla gelişim göstererek daha işlevsel hale gelir. Buna karşılık, ihtiyaç duyulmayan ve kullanılmayan organlar ise giderek körelir ya da tamamen işlevini yitirir. Bu yaklaşıma göre, bir organın sürekli kullanımı onun yapısal olarak güçlenmesine ve daha etkili bir form kazanmasına olanak tanır.

---

[147] Mehmet Bayrakdar, "Lamarck", *Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2017), 4/17-18.

Kalıtım ve Aktarım: Canlıların edindiği özellikler ve nitelikler, kalıtsal olarak sonraki kuşaklara aktarılır. Bu süreç, zamanla bireylerde çeşitli değişimlerin ve farklılıkların ortaya çıkmasına yol açar. Böylece, yeni kuşaklar önceki nesillere kıyasla belirli ölçüde farklılaşır. Bu farklılaşma, türleşme süreçlerini tetikleyerek organizmaların evrimsel açıdan dönüşüm geçirmesine olanak sağlar.[148]

Lamarck'ın görüşleri temel olarak iki ana eksende toplanabilir: (1) Canlı organizmalar, metabolizmalarından kaynaklanan içsel dinamiklerin etkisiyle, yapısal düzende sürekli bir karmaşıklık artışı gösterirler; (2) Canlılar, karşılaştıkları çevresel koşullara uyum sağlamak amacıyla davranışsal veya fizyolojik değişikliklere giderler ve bu süreçte türleşme ya da dönüşüm meydana gelir. Bu evrimsel çeşitlenme, organizmaların bilinçli tercihleri ya da iradeleri sonucu değil; yaşamın doğasında var olan ve cansız maddeden canlı maddeye geçişi sağlayan zorunlu bir içsel süreçten kaynaklanır. Lamarck, bu içsel süreci, katı organları oluşturan akışkan maddelerin hareketiyle açıklar. Bu akışkanlar organların biçimlenmesini sağlamakla kalmaz, aynı zamanda organizmanın bütünsel gelişimini de yönlendirir. Bu bağlamda Lamarck'ın kuramı, 17. ve 18. yüzyıllarda hâkim olan mekanik biyoloji anlayışını yansıtır ve üç temel öğeye dayanır: dokular, dolaşım sıvıları (kan, lenf vb.) ve bu sıvıların hareketini sağlayan itici kuvvetlerdir.[149]

Dolayısıyla dönüşümsellik veya dar manasıyla evrim, Lamarck'a göre doğrudan tabiatın veya maddenin bir ürünü değildir; çünkü canlılar bunu kendi arzu ve iradeleriyle gerçekleştiremezler. Lamarck, bu oluşumun nihâî nedeni olarak, aşağıda da ifade edeceğimiz gibi, Tanrının bir fiilini görmüştür.

Lamarck'a göre dönüşümsellik doğal bir ilkedir. Lamarck bu doğal ilkenin, birbiriyle ilintili dört ilkeden oluştuğunu belirtmiştir:

Birinci Kanun: Hayat kendine özgü doğal güçleriyle sahip olduğu bedenin hacmini sürekli olarak artırmaya meyillidir ve kısımlarının boyutlarını istediği noktaya ulaşıncaya kadar yaygınlaştırabilir.

İkinci Kanun: Canlı vücuttaki bir uzvun üretilmesi, sürekli kendini hissettiren yeni bir hâcetten ve bu hâcetin doğurduğu ve sürüklediği yeni sürekli bir hareketten kaynaklanır.

---

[148] Bayrakdar, "Lamarck", 4/18-19.
[149] Andre Pichot, *Histoire de la Notion de Gêne* (Paris: Flammarion, 1999), 251.

Üçüncü Kanun: Organların gelişimi ve onların eylem yetisi, sürekli olarak bu organların aktif halde kullanılması nedeniyledir.

Dördüncü Kanun: Yaşamları boyunca, bireylerin organizasyonundaki her kazanım, edinim veya dönüşüm yeniden türemede muhafaza edilir ve bu dönüşümlere mâruz kalmış olanlardan gelen yeni bireylere transfer edilir.[150] Lamarck, bu dördüncü kanunun mahiyetini şu şekilde açıklamıştır: "Onsuz (transfersiz) şimdi yaptığı gibi, tabiatın asla hayvanları çeşitlendirmeye kâdir olamadığı ve bedenlerinin zuhur etmesinde ve yeteneklerindeki ilerlemeyi onların arasına koyamadığı bu kanunu, *Felsefi Zooloji*'mde anlattım."[151]

Lamarck, yukarıda izah etmeye çalıştığımız dönüşümcü düşüncelerini somut örneklerle açıklamaya çalışmıştır. Bu örneklerden biri zürafalarla ilgilidir. Lamarck'a göre, ilk zürafa türleri yapı olarak ceylan ve karaca gibi daha küçük bedenli hayvanlara benzemekteydi. Ancak çevresel koşullardaki değişim nedeniyle, beslenebilecekleri bitkiler zamanla daha yüksek noktalarda yetişmeye başlamıştır. Bu durum, onların yüksek dallara ulaşma ihtiyacını doğurmuş ve sürekli bu yönde çaba sarf etmeleri sonucunda boyunlarının ve vücutlarının uzadığı düşünülmüştür.[152] Benzer şekilde, yılanlar da Lamarck'ın dönüşüm kuramında yer verdiği bir diğer örnektir. İlk yılanların ayaklara sahip olduğu, fakat dar alanlarda ve bitki örtüsü içinde sürünerek hareket etmeye adapte oldukları için zamanla ayaklarını kullanmamaya başladıkları, bu nedenle bu uzuvların körelerek ortadan kalktığı ileri sürülmektedir. Lamarck'ın dikkat çektiği bir başka örnek ise mağara canlılarıdır. Bu canlıların, karanlık ortamlarda yaşamaya mecbur kalmaları sonucunda görme yetilerini zamanla kaybettikleri ve bu süreçte gözlerin işlevini yitirdiği ifade edilmektedir. Görüldüğü üzere, Lamarck da işlevini yitirmiş yapıların çevresel zorunluluklar doğrultusunda zamanla ortadan kalkabileceğini savunmuştur.

Lamarck'ın dönüşümselcilik anlayışı, iki temel eğilim çerçevesinde değerlendirilebilir: Bir yandan, organizmaların içsel dinamikleri doğrultusunda organlarının işlevsel kapasitesini artırarak daha karmaşık yapılara ulaşması; diğer yandan ise, çevresel koşulların etkisiyle organizmaların çeşitlenip farklılaşması. Her ne kadar bu iki eğilim, yani karmaşıklığın artması ve farklılaşma, bazı yönleriyle

---

[150] Jean-Baptiste Lamarck, *Histoire naturelle des Animaux Sans vertebres* (Paris, 1815), 182-183.
[151] Lamarck, Jean-Baptiste, *Philosophie Zoologıque* (Paris, 1809), 230.
[152] Lamarck, Jean-Baptiste, *Philosophie Zoologıque*, 256.

birbirine zıt gibi görünse de, Lamarck'a göre evrimsel dönüşüm bu iki sürecin eş zamanlı ve etkileşimli işleyişiyle mümkün hale gelmektedir.

Lamarck'ın üzerinde durulması gereken önemli yaklaşımlarından biri de, dönüşümcülüğü meşrulaştırma ilkesidir. Bu ilkeye göre doğa, doğrudan yalnızca basit yaşam formlarını meydana getirebilir; daha karmaşık organizmalar ise bu basit yapıların, oldukça uzun zaman dilimlerine yayılan evrimsel süreçler sonucunda ortaya çıkmasıyla oluşur. Bu yaklaşım, Lamarck'ın yaşam olgusunu fizik yasalarıyla uzlaştırma çabasının bir yansımasıdır. Ona göre yaşam, doğa yasalarının bir türevidir; basit organizmalar doğrudan bu yasaların işleyişiyle oluşurken, daha karmaşık yaşam biçimleri ise fiziksel kuralların "otokatalitik" bir düzen içerisindeki sürekli ve nesiller boyu süren etkileriyle ortaya çıkar.[153]

Netice itibariyle Lamarck, doğanın kendi kendine mi var olduğu yoksa Tanrı tarafından mı yaratıldığı sorusu etrafında şekillenen tartışmaları gündeme taşımıştır. O, dönüşümcü görüşlerini Tanrı'nın hikmeti bağlamında değerlendirmiştir. Lamarck'a göre türler zamanla değişime uğrasalar da tamamen ortadan kaybolmazlar; bu nedenle doğanın kudreti, Tanrı'nın iradesinden üstün değildir. Zira türlerin yok olması, Tanrısal hikmete aykırı bir durum olarak değerlendirilmiştir. Ancak Lamarck bu düşünceyi ayrıntılı bir biçimde gerekçelendirmemiştir. Bu görüşün arka planında, birinci olarak, dinlerde sıkça ifade edilen her şeyin insan için yaratıldığı ve canlıların varlığının insana hizmet amacı taşıdığı inancı etkili olabilir. İkinci olarak, Aristoteles, Batlamyus ve Linnaeus gibi düşünürlerin, hem astronomide hem biyolojide savundukları amaçlılık (teleoloji) anlayışıyla paralellik taşıdığı söylenebilir. Üçüncü bir etken olarak ise, Aristoteles'ten bu yana fizik ve metafizik alanlarında etkili olan varlık mertebeleri düşüncesi öne çıkar. Bu anlayışa göre, eğer bir tür yok olursa varlık düzenindeki basamaklarda boşluk meydana gelir, bu da evrensel düzenin bütünlüğünü zedeler ve varlığın mükemmelliğini bozar. Mertebeli varlık görüşüne göre, her tür kendisinden önceki ve sonraki türlerle bir zincir oluşturur; bu zincirdeki herhangi bir halkanın kopması sistemi bozar. Bu nedenlerle, Lamarck ve onun gibi düşünen bazı düşünürler, türlerin hiçbir zaman yok olmadığını savunmuşlardır. Lamarck'a göre, canlılarda içkin olarak bulunan ve onları daha karmaşık bir yapıya doğru yönlendiren bir eğilim vardır ve bu eğilim, Yaratıcı'nın canlılara bahşettiği bir nitelik olarak değerlendirilmelidir. Bu çerçevede

[153] Bayrakdar, "Lamarck", 4/20.

Lamarck, Tanrı'nın varlığını kabul etmiş ve dönüşümsel süreçleri Tanrısal bir faaliyet olarak yorumlayan bir yaklaşımı benimsemiştir.

Bundan sonraki başlığımızda Evrim Teorisi denince akla gelen ilk isim ve teoriyi ortaya attıktan sonra birçok eleştiriye maruz kalan ve yerkürenin içindekilerin oluşmasında dini metinlere "ilgisiz" kalmayı tercih eden ve hakkında asılsız iddialarda bulunulan Charles Darwin'in Evrim Kuramını detaylı bir biçimde incelemeye çalışacağız.

2.8. Charles Darwin'in Evrim Kuramı

2.8.1. Charles Darwin ve Evrim Teorisinin Kökenleri

Evrim fikrinin tarihsel seyrini, uygulanan yaklaşımlar ve kanıtlama esasları üzerinden üç aşamada ele alan Coulter'e göre, bu gelişim şu şekildedir: İlk olarak, tabiat ve canlılara yönelik basit gözlemlere dayalı spekülasyon dönemi (antik dönem) bunu takiben, gözlem ve bu gözlemlerden elde edilen çıkarımların belirleyici olduğu orta dönem gelir. Nihai olarak, günümüzdeki deney ve gözlem süreçlerinin bilimsel metodolojilerle desteklendiği çağdaş dönem yer alır.[154] Çağdaş evrim kuramının başat ismi Charles Darwin olarak kabul edilse de, bu özdeşliğin ardında sadece Darwin'in çalışmalarının çığır açıcı etkisi değil, aynı zamanda on dokuzuncu yüzyıldaki bilimsel gelişmeler ve entelektüel iklimin oluşturduğu destekleyici unsurlar da yadsınmamalıdır. Darwin'in teorik çerçevesinin kabul görmesi, 1831 yılında Galapagos Adaları'na yaptığı seyahatle başlayan ve yirmi yıllık bir sürede topladığı verileri, kendinden önceki evrimsel düşüncelerle harmanlayarak yeni bir formülasyon ve sentez sunma kabiliyetinden ileri gelmektedir.[155]

Darwin'in evrim teorisinden birçok açıdan farklılıklar göstermesine rağmen, Darwin öncesi evrim düşüncesinin en meşhur ismi hiç şüphesiz Jean- Baptiste Lamarck'tır. Bir önceki başlıkta ifade edildiğinden dolayı burada değinip tekrara düşmek istemiyoruz.

Charles Lyell, modern jeolojinin kurucularından biri olarak kabul edilen önemli bir isimdir. Darwin'in evrim teorisinin ortaya çıkışında hem doğrudan hem de dolaylı olarak kayda değer bir etkiye sahiptir. Lyell'in çığır açan eseri *"Principles of Geology"* adlı çalışması, özellikle yer kabuğunda meydana gelen değişimlerin, o

---

[154] John M. Coulter, "History of Organic Evulation", *Science*, (1926), 487-488.
[155] Fatih Özgökman, *Teolojik Delil ve Evrim Teorsi* (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009), 32.

dönemdeki yaygın kabullerin aksine çok daha uzun jeolojik zaman dilimlerinde gerçekleştiği fikrini savunmuştur. Bu bakış açısı, Darwin için oldukça ilham verici olmuştur. Darwin, kendi evrim kuramını şekillendirmesinde kritik bir deneyim ve dönüm noktası olan Beagle gezisi sırasında Lyell'in söz konusu kitabından derinden etkilenmiştir. Hatta bu etkileşimin bir sonucu olarak Darwin, kendisinin de bir jeoloji araştırması yapabileceğini belirtmiştir[156]

Biyolojik temelli evrim düşüncesi, Darwin'in teorisiyle doruk noktasına ulaşmıştır. Bu süreçte, 18. ve 19. yüzyıllarda çeşitli bilim dallarında meydana gelen gelişmelerin etkisi büyük olsa da, özellikle jeolojideki ilerlemeler kritik bir rol oynamıştır. Yerkürenin geleneksel açıklama biçimlerinden uzaklaşılması, evrim teorisinin bilimsel temellerinin atılmasında özel bir öneme sahiptir. Kıta Avrupası ve özellikle İngiliz bilim insanlarının yer küreye ve canlılara dair keşifleri arttıkça, daha çok kutsal metinlere dayanan açıklama modelleri sorgulanmaya başlanmıştır. Aynı zamanda, fosillerden elde edilen bilimsel veriler, bu geleneksel modellerin geçerliliğini yitirmesine yol açmıştır.

Modern jeolojinin temellerini atan İngiliz bilim insanı James Hutton, yeryüzünü, insan yaşamına daima uygun koşullar sağlayan, ustalıkla işleyen bir doğa mekanizması olarak görüyordu. Ona göre bu kusursuz düzenin oluşumu, hayal edilemeyecek kadar uzun zamanlara yayılmıştı. Hutton'un en çarpıcı görüşlerinden biri, bugün gezegeni şekillendiren doğa güçlerinin, geçmişte de aynı biçimde ve aynı yavaşlıkta işlemiş olduğuydu[157]

James Hutton'ın çağdaşı olan Georges Cuvier, yerkürenin ve canlıların tarihinde birden fazla katastrofik dönem yaşandığını savunmuştur. Cuvier'e göre, hem yerkürenin fiziksel formundaki değişimler hem de canlı türlerindeki yok oluşlar, bu tür büyük felaketler ve küçük kıyametler sonucunda meydana gelmiştir. Bu felaketlerin kesin nedenleri tam olarak belirlenemese de Cuvier, bu tür felaketlerin okyanus seviyelerindeki ani yükselmeler veya şiddetli soğuk hava dalgalarının etkisiyle ortaya çıktığını öne sürmüştür. Onun düşüncesine göre, söz konusu devrimler ve felaketler birçok canlı türünün yok olmasına yol açmış ve bu olayların tamamı, insan türünün ortaya çıkmadan önce gerçekleşmiştir.[158]

---

[156] Francis Darwin, *Charles Darwin Yaşamım*, çev. Ozan Karakaş (İstanbul: Alfa Yayıncılık, 2018).
[157] Carl Zimmer, *Evrim: Bir Fikrin Zaferi* (İstanbul: Alfa Basım Yayın, 2014), 44.

Darwin’in evrim teorisinin hangi temeller üzerine kurulduğunu anlamak bakımından sözü edilen jeologların etütleri büyük önem taşır. Evrimci yaklaşımın temel iddiası olan canlıların zaman içinde kademeli olarak evrildiği tezi, Dünya'nın ve dolayısıyla canlıların, o zamana kadar inanılan yaşından çok daha eski olması gerektiği varsayımına dayanıyordu. Örneğin, Usher'ın Dünya'nın yaşına dair tahmini yaklaşık 6.000 yılken, modern jeolojinin tahmini 4,5 milyar yıldır. Darwin ise, özellikle Lyell'in jeolojik araştırmalarından esinlenerek, bir vadinin her yüzyılda deniz yönünden yaklaşık iki buçuk santimetre aşınmasını hesaplayarak Dünya'nın yaşını 300 milyon yıl olarak öngörmüştür. Bu tür jeolojik bulgular, evrimin gerçekleşebilmesi için gerekli olan uzun zaman diliminin anlaşılmasında kritik bir rol oynamıştır.

Darwin’in bu hesabı, çağdaş jeolojik yaklaşımların çok gerisinde olmasına rağmen, dünya'nın ve canlılığın evrimsel sürecinin sanılandan çok daha derin bir geçmişe sahip olduğunu öngörmesi ve evrim teorisinin temelini atması açısından önemli bir başlangıç noktası olarak kabul edilmektedir.

2.8.2. Darwin’in Doğal Seleksiyon Vasıtasıyla Evrim Kuramı

Darwin, yaklaşık otuz yıl boyunca topladığı numuneler ışığında türlerin değişimini inceleyerek kaleme aldığı ve kendisinden sonraki bilimsel disiplinlerin tamamını derinden etkileyen *Türlerin Kökeni* adlı eserinin son bölüm girişinde kendi kuramını “uzun bir kanıtlamalar silsilesi” olarak tanımlamıştır.[159] Bu kanıtlar silsilesinin temelinde ise, günümüzde **evrim** olarak bilinen “değişim yoluyla ve doğal seçilim yoluyla değişikliğe uğrayarak türeme, soy-alma mekanizması” bulunmaktadır.[160] İlginçtir ki, bu kuram kitabın ilk basımında Darwin tarafından “evrim” adıyla nadiren anılmıştır. Price'a göre, Darwin'in “evrim” terimini az kullanmasının ana nedeni, o dönemde bu kelimenin radikal ve hatta devrimci düşüncelerle ilişkilendirilmesidir. Ayrıca Darwin, “en uygun olanın yaşamda kalması” terimini de doğrudan kullanmaktan kaçınmıştır.[161] Bu terim ilk olarak Herbert Spencer tarafından ortaya atılmış ve Darwin, Spencer'dan aldığı bu ilkeyi kendi biyolojik temelli evrim teorisine entegre etmiştir.[162] Darwin’in kendi teorisini ortaya koymaya çalışırken dil konusunda gösterdiği titizlik ve takındığı temkinli

---

[158] Zimmer, *Evrim: Bir Fikrin Zaferi*, 44.
[159] Darwin, *Türlerin Kökeni*, 626.
[160] Darwin, *Türlerin Kökeni*, 626.
[161] Bill Price, *Charles Darwin ve Evrim Tartışmaları* (İstanbul: Kalkedon Yayınları, 2010), 25.

yaklaşım, kendi döneminin anlam dünyasına karşı kendisi ve teorisi için muhafazalı bir pozisyon arzusundan kaynaklandığını ileri sürmek mümkündür.

Darwin'in *Türlerin Kökeni* adlı eseri, evrimle ilgili kendisinden önceki kuram ve düşüncelerin ustaca yapılmış bir sentezini sunar. Bu eserde Darwin, dünyanın farklı coğrafyalarından topladığı veriler ve gözlemler ışığında, canlılardaki değişim ve dönüşümlerin nedenlerini ve bu nedenlerin işleyiş mekanizmasını ortaya koymuştur. Gould'un yadsınamaz iki olgu ve kaçınılmaz bir sonuç olarak formüle ettiği doğal seleksiyon Darwin'in evrim teorisinin en özel yanını ve teorinin istinat ettiği sistemi belirtir. Buna göre (1), canlılar değişir ve bu değişiklikler kalıtım vasıtasıyla sonraki nesillere transfer edilir. (2) Canlılar hayatta kalabilecek olandan daha fazla yavrularlar. Bu iki fenomenin kaçınılmaz bir sonucu olarak, çevresel faktörlere en iyi uyum sağlayan yavrular hayatta kalır ve ürerler. Böylece, türler için faydalı olan değişiklikler doğal seçilim aracılığıyla türlerin popülasyonlarında birikir.[163]

2.8.3. Evrimin Temel Sistemi: Doğal Seleksiyon

Charles Darwin'in *Türlerin Kökeni* adlı eseri, mevcut türlerin sabit niteliklerle yaratılmadığı, aksine doğal yasalar ve değişken çevresel koşulların etkisi altında evrildiği tezini ileri sürmektedir. Darwin, özellikle Galapagos Adaları'ndaki gözlemlerine dayanarak, gezegenin sürekli jeolojik değişimler geçirdiğini ve bu tektonik hareketlerin yol açtığı çevresel dönüşümlerin, canlıların evriminde belirleyici bir faktör olduğunu savunmuştur.

Daha önce gerçekleşmiş ve tanık olduğu depremler neticesinde Darwin, canlı türlerinin bulundukları ortamın biyolojik ve jeolojik nitelikleriyle olan uyumunu gözlemlemiştir. Bu gözlemler, dünyanın ve dolayısıyla canlı türlerinin statik olmadığı, sürekli bir değişim ve dönüşüm içinde bulunduğu sonucunu pekiştirmiştir. Canlıların doğal çevresi şiddetli ve daimi değişimlere maruz kalmaktadır. Çevresel mekanın ve canlı türlerinin bu değişime adaptasyonu, Darwin'in evrim teorisinin iki temel sorusunu ortaya koymuştur: Benzer coğrafi ve çevresel koşullarda birbirine çok benzeyen türlerin nasıl oluştuğu; ve farklılaşan çevresel etmenlerle birlikte, daha çeşitli ve benzersiz biçimlerin nasıl geliştiği. Darwin, bu gözlemler ve örneklerden

---

[162] Theodosius Dobzhansky, *Evolution, Genetics and Man* (New York: John Wiley and Sons, 1961), 112.

[163] S.J. Gould, *Darwin ve Sonrası: Doğa Trihi Üzerine Düşünceler* (Ankara: Tübitak Popüler Bilim Kitapaları, 2003).

hareketle, canlıların ortak bir atadan, tıpkı büyüyen bir ağacın dallanması gibi, türediği sonucuna varmıştır. Bu türeyişin temel mekanizması ise "doğal seçilim" olarak belirlenmiştir. [164]

Darwin, evrim teorisinin temelini oluşturan doğal seçilimi açıklarken, insanların bilinçli olarak yaptığı seçilim ile doğanın kendi kendine yaptığı seçilim arasında bir bağlantı kurar. İnsan ve doğa arasındaki bu benzerlik, farklılıklar taşısa da, evrim teorisini ve onun işleyiş mekanizması olan doğal seçilimi anlamamıza yardımcı olur. Buna göre, evcil hayvanlarda veya bitkilerde gördüğümüz farklılıklar tamamen insanın eseri değildir. İnsan, değişiklikleri ne yaratabilir ne de engelleyebilir; ancak ortaya çıkan değişiklikleri koruyabilir ve bir araya getirebilir.[165]

İnsanların bitki ve hayvanları seçmesiyle (yapay seçilim) doğadaki kendiliğinden olan seçilimi karşılaştırmak, evrim teorisini daha iyi anlamamızı sağlar. Bu karşılaştırma aynı zamanda, doğanın kendi kendine de bir seçilim yapabildiğini gösterir. Darwin, tıpkı insanların kendilerine faydalı özellikleri seçmesi gibi, doğada da hayvanlar için yararlı değişikliklerin nesiller boyu devam ettiğini belirtir. Canlılar arasındaki bu faydalı farklılıkların ve değişimlerin korunmasına, zararlı olanların ise elenmesine doğal seçilim veya en uygun olanın hayatta kalması denir.[166]

Darwin'in evrim kuramında doğal seleksiyonla paralel işleyen bir diğer mekanizma da cinsel seçilimdir. Cinsel seçilim, doğal seleksiyondan farklı olarak, aynı türün erkek bireyleri arasında dişileri elde etme mücadelesi üzerine temellenir ve bu süreçte erkeklerin kendi genetik özelliklerini sonraki kuşaklara aktarması amaçlanır. Darwin, bu mekanizma aracılığıyla ikincil cinsiyet özelliklerinin evrimleştiğini öne sürer. Buna göre, fiziksel olarak en güçlü, çevresel koşullara en iyi uyum sağlamış ve rakiplerini geride bırakabilmiş erkek bireylerle; doğurganlık açısından avantajlı, sağlıklı ve iyi beslenmiş dişilerin çiftleşmesi sonucunda daha sağlıklı ve dayanıklı yavruların dünyaya gelmesi, bilimsel olarak desteklenen bir olgudur. Doğal seçilim bağlamında yaşamsal bir işlevi olmayan gösterişli tüyler, iri boynuzlar, gelişmiş kas yapıları ve parlak renkler gibi ikincil özelliklerin özellikle

---

[164] Kahraman İpekdal - Şafak Mert, *Güz-Kış*, "Biyolojik Evrim ve Evrim Kuramı", *Cogito* 60-61 (2009), 104-105.
[165] Darwin, *Türlerin Kökeni*, 144-145.
[166] Darwin, *Türlerin Kökeni*, 145.

erkek bireylerde belirginleşmesi, cinsel seçilimin yön verdiği evrimsel süreçlerin bir sonucudur. Bu bağlamda, Darwin'in kuramında cinsel seçilimin esasen erkek bireyler üzerinden işleyen bir mekanizma olduğu ve evrimsel farklılaşmaların çoğunlukla erkeklerde yoğunlaştığı söylenebilir. Tıpkı doğal seçilim gibi, cinsel seçilim de organizmaların hayatta kalmasını ve genetik özelliklerini sonraki nesillere aktarabilmesini sağlayan temel bir ilke niteliğindedir. Aynı zamanda bu ilke, tür içindeki bireylerde gözlemlenen ikincil cinsiyet özelliklerine ilişkin çeşitliliğin neden bu denli fazla olduğunu da açıklamaktadır.[167]

2.8.3.1. Var olma mücadelesi ve çevresel faktörlere uyum

Çevresel koşullardaki değişimlere bağlı olarak canlıların davranış biçimlerinde ve organ kullanımlarında meydana gelen farklılıklar, zamanla hem fiziksel yapılarında hem de işlevsel özelliklerinde değişimlere yol açabilmektedir. Bu değişimlerin kalıtsal hale gelerek sonraki kuşaklara aktarılması da mümkündür. Örneğin, evcil ördeklerin yabani türlerine kıyasla kanat kemiklerinin daha küçük, kalça kemiklerinin ise daha ağır yapıda olması; uçma yetilerinin azalmasına ve yürümeye daha fazla adapte olmalarıyla ilişkilendirilebilir. Benzer şekilde, insanlar tarafından düzenli olarak sağılan inek ve keçilerin meme yapılarının, sağılmayanlara oranla daha gelişmiş olması ve bu özelliğin nesilden nesile aktarılması da bu duruma örnek olarak gösterilebilir.[168]

İnsanlar, hayvan ve bitki türlerini evcilleştirirken, kendi çıkarlarını gözeterek kendilerine fayda sağlayacak özellikleri bilinçli biçimde seçmişlerdir. Bu seçimin temelinde ise doğanın sunduğu çeşitlilik yer alır. Bu doğrultuda Darwin, doğada kendiliğinden meydana gelen doğal seçilimin, evcilleştirme sürecine benzer şekilde işlediğini ancak çok daha uzun zaman dilimlerine yayıldığını ileri sürer. Bu süreçte, çevresel koşullara daha iyi uyum sağlayan bireyler, yaşam mücadelesi içinde doğal olarak seçilirken, uyum yeteneği düşük olanlar elenir. Doğal seçilim bu şekilde işler. Darwin, evrimsel sürecin temel dinamiklerini açıklarken, Thomas Robert Malthus'un 1798 tarihli *Nüfus İlkesi Üzerine Deneme* adlı eserine de atıfta bulunur. Malthus'un ileri sürdüğü nüfus ilkesi, insan nüfusunun artış hızının, besin üretiminin artış hızını aştığını belirtir. Bir başka deyişle, besin üretimi aritmetik olarak artarken, nüfus geometrik olarak çoğalmaktadır. Bu dengesizlik, sınırlı kaynaklara ulaşmak isteyen

---

[167] Charles Darwin, *Seksüel Seçme* (Ankara: Onur Yayınları, 1977), 35.
[168] Darwin, *Türlerin Kökeni*, 67.

bireyler arasında şiddetli bir rekabeti kaçınılmaz kılar. Sonuç olarak, bu rekabetin kazananları hayatta kalmayı başarırken, kaybedenleri doğanın elemeleri sonucu yaşam dışı kalmaktadır.

Bu bağlamda göz ardı edilmemesi gereken temel nokta, canlıların zorlu yaşam koşulları altında yalnızca birbirleriyle rekabet içinde olmalarının ötesinde, değişken çevresel faktörlerle de sürekli bir uyum süreci içerisinde bulunmalarıdır. Her bir birey, hem çevresel değişimlere adapte olabilmek hem de sınırlı kaynaklara ulaşabilmek adına diğer bireylerle mücadele etmek durumundadır. Charles Darwin, bu süreci açıklarken doğal seçilim kuramına ek olarak cinsel seçilim kavramını da geliştirmiştir. Darwin'e göre, her türün erkek bireyleri, üreme hakkı elde edebilmek için diğer erkeklerle rekabet ederken; dişi bireyler, eş seçimi yoluyla bu sürece yön verir. Bu seçim mekanizması sayesinde, fiziksel ve davranışsal olarak daha avantajlı özelliklere sahip erkek bireyler çiftleşme fırsatı elde ederken, daha az uyumlu olan bireylerin genetik aktarımı engellenmiş olur. Bu durum, doğal seçilimin temel işleyiş biçimini de yansıtır. Darwin ayrıca, fizyolojik açıdan önemsiz gibi görünen ancak bazıları oldukça kritik olan birçok ayırt edici özelliğin cinsel seçilim yoluyla kazanıldığını belirtmiştir.[169] Böylelikle, rekabet ortamında başarılı olan bireylerin üstün nitelikleri kalıtsal olarak nesillere aktarılır; evrimsel süreç ise ani değişimlerden ziyade, uzun zaman dilimlerine yayılan yararlı farklılıkların birikimiyle şekillenir ve süreklilik kazanır.

Netice itibariyle; Darwin'in evrim kuramı doğayı bütüncül bir yapı olarak ele alır. Türler, bu türleri oluşturan bireyler ve bireyler arasındaki benzerlik ya da farklılıklar; bu farklılıkların kaynağında yer alan cinsel özellikler ve tüm bu unsurların içinde şekillendiği çevresel koşullar, canlılığın devamlılığını sağlayan doğal seçilim sürecinin karşılıklı etkileşim ağı içerisinde değerlendirilir. Zaman içerisinde yavaş ve sürekli bir biçimde işleyen doğal seçilim mekanizması, organizmaların çevresel etkenlere karşı gösterdiği değişimlerin belirleyici gücü konumundadır. Bu süreçte, çevresel faktörlere en iyi uyum sağlayan bireyler hayatta kalıp üreme şansını artırırken, uyum sağlayamayanlar elenir. Böylece, hayatta kalma mücadelesinde avantaj sağlayan bireysel adaptasyonlar sonraki nesillere aktarılır ve kuşaktan kuşağa çeşitlenerek devam eder.

---

[169] Darwin, *Seksüel Seçme*, 522.

Bundan sonraki başlığımızda Doğal seleksiyonun ikinci mimarı olan ve Darwin' den farklı düşünen ve döneminde Darwin'in ismi altında tabiri caizse ezilen bir isim olan Alfred Russel Wallace'ın Evrim Teorisine değinmeye çalışacağız.

2.9. Alfred Russel Wallace'in Evrim Kuramı

Çağdaş evrim kuramının önemli isimlerinden biri olan Alfred Russel Wallace, Darwinci açıklama tarzından belirgin biçimde ayrışan bir yaklaşım benimsemiştir. Wallace da Charles Darwin gibi jeolog Charles Lyell ve siyasetçi-filozof Thomas Robert Malthus'un fikirlerinden etkilenmiş; 1858 yılında Darwin ile eş zamanlı olarak doğal seçilim temelinde evrim kuramını ortaya koymuştur. Ancak Wallace'ın evrim anlayışı, Darwin'in maddi-mekanik sürecine dayanan modelinden farklı olarak teleolojik (amaçlı) bir yön taşımaktadır. Bu yönüyle Wallace'ın yaklaşımı, hem bazı Müslüman evrimcilerin hem de Hegelci düşüncenin izlerini taşır. Ona göre evrimsel süreç, özellikle zihinsel ve manevi kapasiteleri gelişmiş bireylerde ilahi bir fikri kavrama potansiyeline sahiptir.[170] İnsanlığın akıl, sanat, felsefe ve bilim gibi alanlardaki yetkinlikleri, onun yalnızca biyolojik bir türev olmadığını, ortak ataya sahip olsa da özgün bir varlık düzeyine sahip olduğunu göstermektedir. Wallace'ın bu düşüncesi, sadece deneysel verilerle açıklanabilecek bir görüş değil; daha ziyade, materyalist ve kapitalist ideolojilere karşı bir duruş niteliğindedir. Türlerin ve çeşitliliğin doğal seleksiyon yoluyla açıklanabilir olması kabul edilebilir bir durumdur; ancak insana dair evrimsel açıklamalar, salt biyolojik süreçlerle sınırlı tutulamaz. Çünkü kapitalist paradigmanın tüm yaşamı maddi temellere indirgemesi, insanı diğer canlılarla aynı düzlemde değerlendirme eğilimindedir; bu ise onun varoluşsal özelliklerini göz ardı eden indirgemeci bir yaklaşımdır.[171]

Wallace, Borneo'nun Saravak mecrasında hayvan ile nebatlar üzerine yaptığı uzun gözlemler ile karşılaştırmalar sonucu ulaştığı tespitlerini 'Saravak Yasası' başlığı altında toparlayıp şu şekilde ifade etmiştir:

a) Dört Coğrafi Yasa:

1- Büyük Sınıflar ile takımların dağılımı dikkat çekici olması gerekir.

---

[170] Alfred Russel Wallace, *The Malay Archipelago* (Oxford: Oxford University Press, 1986); Alfred Russel Wallace, *Man's Place in the Universe: A Study of the Results of Scientific Research in Relation to the Unity Or Plurality of Worlds* (New York: McClure & Phillips, 1903); Alfred Russel Wallace, *The World of Life: A Manifestation of Creative Power, Directive Mind and Ultimate Purpose* (Londra: Chapman & Hall, 1914).

[171] Şaban Taoman Duralı, *Hayatın Anatomisi* (İstanbul: DERGÂH, 2020), 306.

2- Farklı türlerin dağılım taslağı mühimdir.

3- Tabii türlerin akrabalığı hemen her zaman coğrafi etmenlerle ilişkilidir.

4- Açık denizler, yüce dağların ayırdığı benzer iklim koşullarında yaşayan aileler, cinsler ile türler andırırlar.

b) Beş Jeoloji yasası:

1- Canlıların/organizmaların zamandaki dağılımı mekandakiyle örtüşmektedir.

2- Ufaklar az, büyükler fazlalıkta olmak üzere; öbekler, jeolojik dönemler boyunca varlıklarını devam ettirmişlerdir.

3- Bununla beraber, her dönemde, zaman zaman başka mekanlarda, benzeri görülmemiş eşsiz öbekler de çıkıvermiştir.

4- Bir dönemde yer almış cinslere ait türler yahut aileler, farklı dönemdekilere oranla birbirleriyle çok daha fazla ilintilidir.

5- Hiçbir öbek yahut tür dünyaya bir defadan fazla bulunmaz. Öbekler ile türlerin görünüşü biricikten fazla olamaz.[172]

Bundan sonraki başlığımızda evrim kavramını sadece biyolojik olarak değil sosyolojik olarak da kullanan bir isim olan Herbert Spencer'in özellikle biyolojik evrim hakkında belirttiği ifadeleri hem de sosyolojik evrim hakkındaki düşüncelerini aktarmaya çalışacağız.

2.10. Herbert Spencer'in Evrim Düşüncesi

Herbert Spencer'ın "sentetik sistem" olarak adlandırdığı felsefi yaklaşımında evrim, yalnızca organizmaların biyolojik değişim süreçlerini açıklamakla sınırlı kalmaz; aynı zamanda ahlak, psikoloji, toplum yapıları devlet-birey ilişkileri gibi çeşitli toplumsal ve kültürel olguları da kapsayan bütüncül bir çerçevede ele alınır. Spencer, evrim düşüncesini büyük ölçüde Lamarck'ın etkisinde geliştirerek, felsefi sisteminin merkezine yapısal farklılaşmayı esas alan bir evrim ilkesi yerleştirir. Bu ilke, homojen ve yapısız bir durumdan, özümleme ve ayrışma süreçleri aracılığıyla karmaşık ve yapılandırılmış bir heterojenliğe aşamalı bir geçişi ifade eder. Spencer, bu anlayışı embriyoloji ve fizik disiplinlerinden yola çıkarak hem canlı hem de cansız doğa olaylarına genelleyerek uygulamıştır.[173]

---

[172] Duralı, *Hayatın Anatomisi*, 306.

Darwin'in *Türlerin Kökeni* adlı eserinden önce evrim düşüncesini geliştiren Herbert Spencer'a göre evrim, yalnızca belirli ilke ve mekanizmaların işleyişiyle ortaya çıkan bir süreç değil, aynı zamanda hem biyolojik ve zihinsel süreçleri hem de canlı ve cansız doğanın tamamını kapsayan en temel ilke niteliğindedir. 19. yüzyılda, özellikle Darwin'in çalışmalarıyla bilimsel açıdan sağlam bir zemin kazanan evrim kuramı, Spencer'ın katkılarıyla felsefi bir derinlik ve kapsam edinmiştir. Bu çerçevede, evrim düşüncesinin dönemin entelektüel ortamında kazandığı yaygınlık büyük ölçüde Darwin'e atfedilse de, kavramı sistemli bir biçimde felsefi bir bağlama yerleştiren kişi Spencer olmuştur.

Spencer, evrim olgusunu "basit" ve "birleşik" olmak üzere iki temel kategoriye ayırır. Bu sınıflandırmayı geliştirirken, özellikle sentetik felsefesini inşa etme sürecinde büyük ölçüde etkilendiği Newton'un fizik kuramından örnekler verir. Ona göre evrimin bu iki yönü, genellikle maddenin fiziksel halleri ile kimyasal ve yapısal farklılıkları üzerinden açıklanır. Spencer'ın evrim anlayışı, tüm varoluşu kapsayan evrensel bir evrim yasasının mevcudiyetine dayanır; bu bağlamda biyolojik evrim, söz konusu evrensel sürecin yalnızca bir alt bileşeni olarak değerlendirilir. Bu yaklaşımıyla Spencer, evrim fikrini yalnızca biyolojik çerçevede ele alan ve bu alanda etkili olmuş Lamarck, Darwin ve Wallace gibi düşünürlerden ayrılır.

Spencer, evrim sürecini, basit ve homojen yapıdan karmaşık ve heterojen yapıya doğru kademeli bir geçiş olarak tanımlar. Bu yaklaşım doğrultusunda, organizmaların biyolojik gelişimini de açıklamaya çalışır. Karl Ernst von Baer'in embriyolojik çalışmaları doğrultusunda, gelişimin farklılaşmamış bir hücre yapısından çeşitli organ ve uzuvların oluşumuna doğru ilerlemesini bu görüşe dayanak olarak sunar.[174] Evrimsel biyolojiyi de içine alan geniş kapsamlı ve evrensel bir evrim ilkesini tüm varoluşa uyarlamaya çalışan Spencer, bu çerçevede kapsamlı ve sentezleyici bir felsefi sistem geliştirme amacındadır. Her ne kadar evrim tartışmaları bağlamında sıklıkla Charles Darwin ve Sosyal Darwinizm ile ilişkilendirilse de, Spencer'ın biyolojik evrim hakkındaki düşüncelerinin şekillenmesinde Lamarck'ın etkisi çok daha belirgindir. Nitekim Spencer, Lamarck'ın görüşlerini, Darwin'den önce ele alarak embriyolojik örneklerle bütünleştirmeye ve bu alanda teorik bir senteze ulaşmaya çalışmıştır.[175]

---

[173] Patrick Tort, *Darwin ve Evrim Bilimi* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2015).
[174] Erik Nordenskiöld, *The History of Biology: A Survey* (Michigan: Tudor Publishing Company, 1928), 495.

Spencer, memeli canlıların embriyonik gelişim süreçlerini kademeli biçimde inceleyerek, insan ile hayvanların biyolojik evreler bakımından benzer bir gelişim çizgisi izlediğini, bu benzerliğin bazı biçimsel farklarla birlikte sürdüğünü ileri sürmektedir. Bu evrelerden hareketle, insana özgü gelişimsel dönüşümlerin, farklı derecelerde de olsa diğer hayvan türlerinde de gözlemlenebilir olduğunu savunur. Spencer'a göre, ister organik ister inorganik doğada olsun, maddenin bütünleşmesi ve hareketin dağılması yasası her durumda evrimin doğrudan örneğini sunmasa da, bu yasa evrensel bir geçerliliğe sahiptir. Bu kapsamda, gezegenlerin oluşum sürecinden biyolojik organizmaların evrimine, toplumsal yapıların biçimlenmesinden sanayi kuruluşlarına kadar çeşitli alanlarda, biçimsel farklılıklara rağmen söz konusu yasa işlemeye devam eder. İnsana dair biçimsel değişimlerle, insanların oluşturduğu daha büyük yapılar arasındaki paralellik, bireysel eylemlerle bu eylemlerin yol açtığı toplumsal dönüşümleri birlikte açıklar.[176] Dolayısıyla Spencer'ın yaklaşımında evrim ilkesi, hem nesne ve olguların kendi içindeki gelişim süreçlerini hem de bu süreçlerin bütünle olan ilişkisini açıklayan kapsamlı bir kuramsal çerçeve olarak konumlandırılmıştır.

Memelilerden kuşlara, kabuklu deniz canlılarından kemirgenlere kadar pek çok türün oluşum ve evrimsel süreçlerini açıkladıktan sonra Spencer, bu türler arasındaki benzerliklere dikkat çekmiş ve türlerin kendi gelişim dinamikleri ile diğer türlerle olan ilişkilerinin daha ayrıntılı bir biçimde anlaşılması için Charles Darwin'in çalışmalarına atıfta bulunmuştur.[177] Spencer'ın, türler arası ilişkilerin yorumlanmasında Darwin'i referans göstermesi, iki düşünür arasındaki entelektüel etkileşimin ve fikirsel yakınlığın önemli bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

Herbert Spencer'ın evrim kuramı, çağdaşı olan Darwin ve Wallace'ın teorilerinden farklı olarak, sistematik gözlem ve deneysel araştırmalara dayanmamaktadır. Ancak Spencer'ın evrim ilkesini doğanın bütünüyle ilişkilendirme çabası, esasen biyolojik organizmaların gelişim süreçlerinden ziyade insan ve toplumsal yapılarla bağlantılıdır. Bu bağlamda, evrim ilkesinin detaylı biçimde ele alındığı *İlk Prensipler* adlı eserinin ikinci cildinde, söz konusu ilkenin işleyişi çoğunlukla dil, sanat, toplum ve toplumsal yapılar ekseninde açıklanmaktadır.

---

[175] Bowler, *Evolution The History of an Idea*, 245-246.
[176] Herbert Spencer, *İlk Prensipler Cilt 2*, çev. Selmin Evrim (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1947), 21.
[177] Spencer, *İlk Prensipler Cilt 2*, 17.

Spencer, bu cilt boyunca evrimin biyolojik yönünü Darwin'in kuramına bırakmakta ve kendi yaklaşımını daha çok sosyokültürel evrim üzerinden temellendirmektedir.

Herbert Spencer'ın evrim kuramının şekillenmesinde, Thomas Malthus'un *Nüfus İlkesi Üzerine Bir Deneme* adlı çalışması önemli bir etki yaratmıştır. Malthus'un bu eserinde öne sürdüğü temel yaklaşım, nüfusun geometrik, kaynakların ise aritmetik oranla artması nedeniyle toplumların kıtlık, salgın hastalıklar ve çatışma gibi olgularla karşı karşıya kalacağı yönündedir. Ona göre nüfus artışı, ancak "dört atlı" olarak nitelediği kıtlık, hastalık, savaş ve çeşitli salgınlar tarafından sınırlandırılabilir. Spencer, Malthus'un kaynaklar ile nüfus arasındaki bu dengeyi açıklayan düşüncesini daha iyimser ve işlevsel bir yaklaşımla ele almıştır. Ona göre, sınırlı kaynaklara rağmen artış gösteren nüfus, rekabeti ve mücadeleyi kaçınılmaz kılacak; bu süreçte yalnızca çevre koşullarına en iyi uyum sağlayan bireyler yaşamlarını sürdürebilecektir. Bu durum, onun evrim anlayışında merkezi bir yere sahip olan "en uygunun hayatta kalması" (*survival of the fittest*) bu ilke, çevreye uyum sağlama kapasitesi yüksek olan organizmaların soylarını sürdürebilmesini ifade eder. Spencer'ın bu kavramsallaştırması, Darwin'in evrim kuramında yer alan doğal seleksiyon mekanizmasıyla örtüşmektedir. Spencer, bu ilkeyi sistematik bir biçimde *The Principles of Biology* adlı eserinde ortaya koyar ve "en uygunun hayatta kalması" yasasını, Darwin'in "doğal seleksiyon" veya "yaşam mücadelesinde elverişli bireylerin seçilimi" şeklinde tanımladığı sürece denk düşen bir kavramsal çerçeve içinde ifade eder.[178]

Spencer'ın evrim anlayışı, bir yandan tek ve aynı olandan çok ve farklı olana geçişi ifade ederken, diğer yandan belirsiz bir durumdan daha belirli ve düzenli bir duruma yönelmeyi temsil eder. Basit olandan karmaşık olana doğru yaşanan bu değişim, aynı zamanda düzensizlikten düzene geçişi de içerir. Bu nedenle evrim, sadece sayısal bir artış değil, aynı zamanda niteliksel bir gelişmeyi de ifade eder. Belirsizlikten açıklığa doğru ilerleyiş, Spencer'ın evrim düşüncesinin temel özelliklerinden biridir.[179] Bu özelliği sadece canlıların 'bitki, hayvan, insan' biyolojik gelişiminde değil, toplumların yapısal değişiminde de görmek mümkündür. Nasıl ki canlılarda organlar zamanla gelişip işlev kazanıyorsa, göçebe ya da ilkel toplumlar

[178] Herbert Spencer, *The Principles of Biology* (London: Williams and Norgate, 1864), 404-405.
[179] Herbert Spencer, *The Evolution of Society: Selections From Herbert Spencer's Principles of Sociology* (Chicago: University of Chicago Press, 1974), 93.

da zamanla yerleşik ve medeni toplumlara dönüşerek daha düzenli bir yapıya dönüşürler.

Netice itibariyle Herbert Spencer, *İlk Prensipler* adlı eserinde kendi felsefesinin temelini oluştururken, 18. ve 19. yüzyılda fizik ve biyoloji alanlarında geliştirilen düşünce ve bilgileri birleştirmeyi amaçlamıştır. Bu nedenle, onun bilgiye yaklaşımı büyük ölçüde doğa bilimlerinden etkilenmiştir. Spencer, doğa bilimlerinden elde ettiği bilgileri topluma uyarlayarak evrim düşüncesini toplumsal yapıları açıklamakta başarılı bir şekilde kullanmıştır. Bu yaklaşımı, 19. yüzyılda sosyal bilimlerin gelişimine önemli katkılar sağlamış ve birçok düşünür için başlangıç noktası olmuştur. Ayrıca, Darwin'in evrim kuramında çok fazla yer verilmeyen toplumların evrimi konusu, Spencer tarafından ele alınmış ve toplumsal yapıların nasıl değişip geliştiği evrimsel bir bakış açısıyla açıklanmıştır.

Bu bölümde Antik Çağ'dan başlayarak çağdaş döneme doğru evrim mevzusu hakkındaki görüşleri ve teorileriyle ön plana çıkan filozof, düşünür ve biyologların düşüncelerini fazla tafsilata inmeden aktarmaya çalıştık. Bundan sonraki bölümümüzde ise tezimin hem başlığı hem de ana konusu olan İslam Düşünce Geleneğinde Evrimin Mahiyeti İbn Miskeveyh örneği konumuzu detaylı bir biçimde aktarıp çağdaş döneme olan etkisine değinip problem ile ilgili sonuç yazıp çalışmamıza son vermeye çalışacağız.

III. BÖLÜM

İslam Düşünce Geleneğinde Evrim

3.1. Kuran Açısından Yaratılış ve Evrim

Kur'an-ı Kerim'de hem yaratılış hem de evrim düşüncelerine dair delil bulmak mümkündür. Bu durum, Kur'an'ın söz konusu mesele hakkında doğrudan ve kesin bir bilgi sunmadığını gösterir. Esasen, dinin temel hedefleri göz önüne alındığında bu yaklaşım şaşırtıcı değildir. Zira Kur'an'ın yaratılış konusundaki açıklamalarının birincil amacı, varlığın başlangıcı hakkında bilimsel verilerle doğrulanabilir somut bir bilgi sağlamak değil, Allah'ın dünyada olduğu gibi ahirette de yeniden yaratmaya muktedir olduğunu kanıtlamaktır.[180] Dolayısıyla, Kur'an'ın genel mesajı bağlamında değerlendirildiğinde, yaratılıştan bahseden ayetlerdeki temel vurgunun, Allah'ın bahşettiği nimetlere karşı sorumlu varlıkların evreni imar etme şeklindeki şükranlarını göstermelerini beklemek olduğu söylenebilir. Bu perspektif, bireyin hem ikinci bir yaratılışın hem de sorumluluklarının bilincinde olarak yaşamına yön vermesine olanak tanır.

Yaratma ve evrim fikirlerini yansıtmaları bağlamında, varlığın yaratılışı hakkında bilgi veren Kur'an ayetleri genel bir sınıflamaya tabi tutulacak olursa, temsilen şu iki ayet üzerinde durabiliriz: "Biz, bir şeyin olmasını istediğimizde, sadece 'Ol' deriz; hemen oluverir." (en-Nahl, 16/40). "İnsanoğlu, yaratılığ bahse değer bir şey oluncaya kadar uzun bir zaman geçmedi mi?" (el-İnsân, 76/1)

Ayetlerin tefsirleri incelendiğinde, müfessirlerin hem yaratılış hem de evrim konusuna olanak tanıyan bir bakış açısı benimsedikleri gözlemlenmektedir. İslam bilginleri, "Ol!" (Kun) emrini içeren ayetin, Allah'ın mutlak kudretini ve dilediği her şeyi gerçekleştirme yeteneğini genel bir ilke olarak ortaya koyduğunu belirtirler. Bununla birlikte, söz konusu ayetin özelde, ikinci yaratılış olarak nitelendirilen ahiret hayatına yönelik zihinlerdeki şüpheleri giderme amacı taşıdığı düşünülmektedir.[181]

Kur'an-ı Kerim'deki (76/1) ayetinde yer alan "hel" (mi?) soru edatı, Arap edebiyatında yalnızca bir soru sormak amacıyla değil, aynı zamanda bir durumun

---

[180] Ömer Özsoy, *Sünnetullah Bir Kur'an İfadesinin Kavramlaşması* (Ankara: Fecr Yayınları, 1999), 76.

[181] Ebu'l-Fidâ İsmail ed-Dimeşkî İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kurâni'l-azîm* (Kahire: Müessesetü Kurtuba, 2000), 8/311-312.

tasdikini ve ikrarını ifade etmek için de kullanılır. Bu bağlamda, söz konusu ayetteki soru edatının asıl işlevi, bir durumun gerçekleşip gerçekleşmediği hakkında bilgi edinmekten ziyade, soruyu soran ve muhatap tarafından ilgili durumun zaten bilindiği veya gerçekleşmek üzere olduğu bilgisini pekiştirmektir. Dolayısıyla, bu ayet (76/1) aracılığıyla "hel/mi?" edatının kullanımıyla, insanın yaratılışından bugünkü karmaşık ve değerli formuna ulaşıncaya kadar uzun bir evrimsel süreçten geçtiği bildirilmektedir. Aynı şekilde, ayetin üslubu, başlangıçta basit ve önemsiz görünen insanın, zaman içinde değerli bir varlık olarak inşa edildiğini vurgulamaktadır.[182]

Muhammed Hamdi Yazır'a göre, insanı oluşturan temel unsurlar ve formlar evrenin başlangıcından itibaren mevcuttu. Ancak bu unsurlar, "insan" olarak tanımlanan rasyonel bir tür bilince sahip varlıklar olarak tezahür etmedi. Bu bağlamda, insanı teşkil eden madde ve bileşenler, bitkisel ve hayvansal gıdalardan türeyen "çamur özü" ile bu özden süzülen meni gibi yaratılış süreçlerinden geçerek belirli bir varoluşsal aşamaya ulaşmıştır. Buna rağmen, bu süreçlerin sonunda ortaya çıkan varlık, henüz "insan" adıyla nitelendirilebilecek bir form kazanmamıştır.[183] Yazır, insanın kendisinden önce var olan ve aniden ortaya çıkan basit bir mahluk olmadığını vurgular. Aksine, insan evrenin başlangıcından itibaren basit ve değersiz maddelerin aşamalı olarak saflaştırılması ve birleştirilmesiyle meydana gelen canlı bir varlıktır. İnsan, çeşitli maddi ve manevi yöntemlerle terbiye edilerek farklı gelişim evrelerinden geçtikten sonra bugünkü insani niteliklerine kavuşmuştur. Bu nedenle**,** Allah insanı zamanla mükemmelleşen bir varlık olarak yaratmıştır.

Ayette geçen "insan" kavramının anlamı konusunda farklı yaklaşımlar bulunmaktadır. Bir görüşe göre, bu kavram biyolojik tür olarak insanlığı, yani genel anlamda tüm insan cinsini ifade etmektedir. Ancak İslam bilginlerinin büyük çoğunluğu**,** söz konusu ayetteki "insan" ifadesinin**,** ilk insan ve peygamber olan Hz. Âdem'e işaret ettiğini savunmaktadır.[184]

İnsanın yaratılışından önce geçtiği düşünülen zaman dilimi hakkında çeşitli görüşler mevcuttur. Bu görüşler, "insan" kavramının nasıl tanımlandığına bağlı olarak farklılık gösterir. İnsan kavramını, insan türünün geneli olarak yorumlayan

---

[182] Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr Taberî, *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân* (Kâhire: Dâru'l-Hicr, 2001), 23/529.
[183] Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kuran Dili* (İstanbul: Eser Neşriyat, 1979), 8/5493.
[184] Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr Taberî, *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, 23/530.

perspektife göre, bu süre, her bireyin doğumdan önceki dokuz aylık gebelik dönemi ile sınırlıdır. Bu yaklaşım, biyolojik gelişimi ve yaşam döngüsünü esas alır. Buna karşılık, insanı Hz. Âdem özelinde değerlendiren görüşe göre ise durum farklıdır. Bu yaklaşıma göre, Hz. Âdem'in insan formunda çamurdan yaratılmasından sonra kendisine ruh üfleninceye kadar kırk yıllık bir zaman dilimi geçmiştir.[185]

Ayette geçen "anılmaya değer" ifadesi farklı şekillerde yorumlanmıştır. Bazı müfessirler bu ifadeyi, başlangıçta sadece biçim verilmiş çamurdan ibaret olan insanın, ruhun üflenmesiyle birlikte ismen anılmaya ve değer atfedilmeye layık bir varlığa dönüşmesi şeklinde açıklamaktadır. Yahyâ b. Sellâm et-Teymî ise bu ifadeyi, insanın Allah katında bilinen, fakat diğer varlıklar nezdinde henüz tanınmayan bir varlık olduğu biçiminde yorumlamaktadır. Ferrâ'ya göre ise insan başlangıçta mevcut bir varlık olsa da, adı anılmaya değer bir konumda değildir. Diğer bazı görüşlerde ise bu ifade, insanın başlangıçta değersiz ve önemsiz bir varlıkken, uzun bir sürecin ardından Âdem'in halife olarak yaratılması ve emaneti üstlenmesiyle birlikte bütün varlıklar arasında üstün bir konuma ulaşması ve bu yönüyle "anılmaya değer" hâle gelmesi şeklinde değerlendirilmiştir.[186]

Kur'an'da yer alan yaratılışla ilgili bazı ifadeler, hayatın belirli bir süreç sonucunda oluştuğu yorumuna kapı aralayabilir. Örneğin, "O, yarattığı her şeyi güzel yapan ve insanı yaratmaya çamurdan başlayandır. Sonra onun neslini değersiz bir sudan, bir öz sudan var etti" (es-Secde, 32/7-8) ayeti, insanın yaratılış sürecinin çamurla başladığını ifade etmektedir. Bu bağlamda, insanın bugünkü yapısının doğrudan çamur ya da sudan ibaret olmadığı, aksine bu maddelerin içerdiği elementlerin işlenmesiyle oluşmuş bağımsız ve canlı bir varlık olduğu düşünüldüğünde, yaratılışın aşamalı bir süreçle gerçekleştiği yorumu yapılabilir.

3.2. Kelam Geleneğinde Evrimin Mahiyeti

Kelam geleneğine göre, bir nesne ya da olgunun meydana geliş sürecine dair yapılan gözlemler, bize yalnızca olayların ardışıklığına dayalı bir düzen sunar. Ancak, varlıklar hakkında ulaşılan nihai hükümler, bu gözlemlenen sıralı yapıdan ziyade, onların varlık kazanmasını mümkün kılan temel metafizik ilkelere dayanır.[187]

---

[185] Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr Taberî, *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân,* 23/530.
[186] Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed Ebû Bekr Kurtûbî, *el-Câmiu li ahkâmi'l-Kur'ân ve'l Mubeyyin Limâ tazammanahu mine's sunne ve âyi'l-Furkân.* (Beyrut: Müessesetü Risale, 2006), 21/445.
[187] Türker, *Evrim Risalesi,* 47.

Evrim teorisi, canlıların ortaya çıkışını bilinçli bir failin müdahalesiyle değil, doğal süreçler ve tesadüfî olaylarla açıklar. Buna karşın kelamcılar, canlıların sonradan ve belirli bir düzen içinde varlık kazanmasının, mutlaka bilgili ve iradeli bir varlığın etkisiyle açıklanması gerektiğini savunurlar. Onlara göre, biyolojik düzlemde gözlemlenen düzen ve dönüşüm, yalnızca olayların belirli bir sıra içinde gerçekleştiğini gösterir; bu da ilahi düzenin biyolojik alandaki yansıması olarak değerlendirilir. Ancak bu gözlemlerden yola çıkarak varlık ve oluşa dair metafiziksel sonuçlar üretmek, kelamcıların bakış açısına göre aklın sınırlarını zorlayan, rasyonaliteden uzak bir yaklaşımdır.[188]

Evrim teorisi, canlıların ortaya çıkış sürecinde belirli bir amaç veya hedef gözetilmediğini öne sürer. Kelamcılar ise, canlıların değişim süreçlerinin önceden belirlenmiş veya kesin bir hedefe doğru ilerlediğini kabul etmezler. Bu görüşe göre, örneğin buğday tohumu gibi bir organizmanın kendi türünden yeni bir birey oluşturması, ancak ilahi irade ve kudretin etkin müdahalesiyle mümkün olmaktadır.[189]

Belirtilen metafizik açıklamalar çerçevesinde, canlıların ortak bir atadan türemesi, çevresel koşullara adaptasyon göstermesi ve zaman içinde genetik yapılarındaki değişikliklerle farklı türlere ayrılması gibi olgular, tamamen fiziksel ve nesnel gözlemlere dayanmaktadır. Bu tür biyolojik verilerin doğruluk ya da yanlışlığı, yalnızca biyolojinin kendi bilimsel yöntemleri doğrultusunda değerlendirilmelidir. Ancak bu değerlendirme, konuyu sadece biyolojik boyutuyla açıklamaya yöneliktir. Varlık ve oluş perspektifinden bakıldığında ise, bir canlının varlığı ve herhangi bir durumda bulunması, sürekli olarak ilahi bilgiye dayalı irade ve kudretin etkisiyle gerçekleşir. İlahi düzenin sürekliliği ve değişim süreçleri, olağan ve şaşırtıcı olmayan bir biçimde işler. Sonuç itibarıyla, evrim süreci yalnızca fiziksel bir ardışıklık olarak tanımlanabilir; gaye, tesadüf veya bilinçli bir fail gibi kavramlar, fiziksel süreçlerin düzenli seyri içinde doğrudan gözlemlenmez. Bu nedenle, biyolojik yöntemlerle ulaşılan veriler, bu tür metafizik boyutları kapsamamaktadır ve biyologların bilimsel yetkinlikleri dâhilinde incelenebilen sınırlar içindedir.[190]

---

[188] Türker, *Evrim Risalesi*, 47.
[189] Türker, *Evrim Risalesi*, 48.
[190] Türker, *Evrim Risalesi*, 47-48.

Bundan sonraki başlığımızda Kelam geleneğinin iki büyük temsilcisi olan ve İslam tarihinde ilk kez evrimden bahsettiği söylenen Nazzam ve Cahız'ın evrim düşüncesine yer vermeye çalışacağız.

3.2.1. Nazzâm

Nazzâm, varlığın ortaya çıkışına ilişkin teorisini dört temel başlık altında incelemektedir: Kumun, Zuhur, Tecdîd ve Mücânese.[191] Bu teoriler, esasen yaratılış süreçlerine dair açıklamalar sunmaktadır. Kumun teorisi, varlığın yaratılışının başlangıç noktası olarak kabul edilir; evrendeki tüm varlıkların ilk prototipinin kumunda saklı olduğu ileri sürülür. Kumun, bir tohum gibi çekirdek bir varlık niteliği taşımakta olup, bu çekirdek varlık Allah tarafından aniden yaratılmıştır. Böylece yaratılış, çekirdek varlığın yaratılmasıyla tamamlanmıştır. Nazzâm'a göre kainattaki her şey kumunda gizli olduğu için, Hz. Âdem'in yaratılışı tüm insanlıktan önce gerçekleşmemiştir; çünkü yaratılış bir anda tamamlanmıştır.[192] Varlığın çekirdekten ortaya çıkışı ise Zuhur teorisiyle açıklanır. Bu kurama göre, maden, bitki, hayvan ve insan türleri uzun bir zaman dilimi içinde basitten karmaşığa doğru evrimsel bir süreç izleyerek gelişmiştir. Varlığın çekirdekten aşamalı olarak ortaya çıkması, Allah'ın iradesiyle gerçekleşmiştir. Nazzâm, Kumun ve Zuhur teorilerini desteklemek amacıyla çeşitli ayetlere de atıfta bulunmuştur (50/Kâf, 38). Tecdîd teorisi ise canlıların kendi ana türleri içerisinde sürekli değişim geçirerek yeni biçimler kazanmasını ifade eder. Bu değişimler sonucu türler, alt veya yan türlere ayrılır; ancak özlerini ve ait oldukları ana türü kaybetmez, başka bir ana türe dönüşmezler.[193] Son olarak, Mücânese teorisi, önceki üç teoriyi kapsayan bütünsel bir yaklaşımdır. Nazzâm'a göre, tüm canlılar ortak bir sınıf oluşturur; çünkü varlık, Kumun teorisinde belirtildiği üzere tek bir çekirdek varlıktan türemiştir. Dolayısıyla, varlığa ilişkin her şey bu çekirdek varlıkta mevcuttur ve ondan kaynaklanır, bu yüzden Mücânese teorisi, Kumun ve Zuhur teorilerini de içeren kapsamlı bir kuramın adıdır.[194]

Nazzâm'a göre insanın varoluşu, hayvanlar veya diğer türlerin devamı olarak açıklanamaz. Benzer şekilde, diğer türler için de bu tür bir süreklilik söz konusu

---

[191] George Sarton, *Introduction to the History of Science* (Baltimore, 1927), 1/544-546-599.
[192] Ebu'l-Hüseyin El-Hayyât, *Kitâbu'l-İntisâr*, çev. Metin Yıldız (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018), 115-116.
[193] Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Fırak* (Kahire, 1328), 126; Bayrakdar, *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi*, 47.
[194] Bayrakdar, *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi*, 47.

değildir. Her tür, kendi içinde gelişim gösterip dönüşüm geçirerek özgün bir yapıya sahip olur. Bu nedenle, Nazzâm'a göre türler arasında herhangi bir geçiş veya dönüşüm yoktur.[195]

3.2.2. Câhız

Câhız, Nazzâm'ın öğrencisi olarak onun çekirdek varlık üzerinden yaratılış teorisini benimsemektedir. Ancak Nazzâm, varlığın çekirdek varlıktan nasıl ve hangi mekanizmalarla ortaya çıktığı konusunda ayrıntılı açıklamalarda bulunmamış, bu süreci Allah'ın iradesine bağlamıştır. Câhız ise bu noktada hocasından ayrılarak, dönüşüm (transformasyon) ve mutasyon kavramları çerçevesinde kendi kuramını geliştirmiştir.[196] Ona göre, evrim hem metafiziksel hem de fiziksel etmenlerin etkisiyle gerçekleşmektedir. Metafiziksel unsur, Allah olup varlığı yaratmasının yanı sıra evrimleşme yeteneğini de bahşetmektedir.[197] Fiziksel faktörler ise çevresel koşullar, iklim, yaşam mücadelesi ve doğal seçilimden oluşmaktadır. Bu etkenler, varlığın içsel potansiyelindeki evrimleşme kabiliyetini harekete geçirmekte ve türlerin bu çevresel değişikliklere ya uyum sağlamasına ya da uyum sağlayamayıp yok olmasına neden olmaktadır. Türlerin uyumu, varlıkların kendilerini yenilemesi veya dönüşüme uğramasıyla mümkün olmaktadır. Böylece, metafiziksel ve fiziksel faktörlerin birlikte etkisiyle ana türden farklı yeni türler ortaya çıkmaktadır.[198] Câhız, bu yaklaşımıyla türlerin değişkenliğini ve evrim sürecindeki mutasyonları kabul etmekte, mutasyonun ani ya da zaman içinde gerçekleşebileceğini belirtmektedir. Ancak insanın hayvandan evrimleşmesine dair kesin bir görüş bildirmemektedir.[199] Bu noktaya kadar aktarılan bilgiler, Lamarck ve Darwin'den yüzyıllar önce Câhız'ın biyolojik evrimle ilgili genel bir kuramın temellerini ortaya koyduğunu göstermektedir. Nitekim modern araştırmacılar, özellikle Wiedeman, Câhız'ı haklı olarak Darwin'in öncülerinden biri olarak değerlendirmektedir.[200]

Bu başlık altında önce Kelam geleneğinde evrimin neyi ifade ettiğini açıklamaya çalıştık ardından ise iki önemli temsilci olan Nazzâm ve Câhız'ın evrim düşüncelerine yer verdik. Bundan sonraki başlığımızda tasavvuf geleneğinde evrim ve Mevlana'nın evrim düşüncesini aktarmaya çalışacağız.

---

[195] Bayrakdar, *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi*, 47-48.
[196] Bayrakdar, *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi*, 54-55.
[197] Bayrakdar, *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi*, 58-59.
[198] Bayrakdar, *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi*, 59-60.
[199] Câhız, *Kitâbu'l-hayavân* (Kahire, 1909), 4/24-27-68-74.
[200] Eilhard Wiedemann, "Darwinistisches bei Gâhız", *SPMSE* 47 (1915).

3.3. Tasavvuf Geleneğinde Evrimin Mahiyeti

3.3.1. Mevlana'nın özümleme ile evrim kuramı

Mevlana, eserlerinde evrenin kozmolojik, insanın ise biyolojik ve psikolojik süreçlerinden bahseder. Öncelikle şunu belirtmeyi faydalı görüyoruz, Mevlana'nın evrimle ilgili fikirlerinde kendinden evvelki Müslüman düşünürlerin evrim mefhumlarına nazaran büyük bir yenilik yer almaz. Ancak onun evrim sürecinin işleyiş sistemine yönelik fikirleri, özellikle evrimi canlı ve cansız maddede atomlara değin sürdürmesi ilginçtir. Böylece kendinden önce hiç bahsedilmemiş olan özümleme ile evrimden bahseden ilk mutasavvıftır.[201]

Mevlânâ, birçok İslâm filozofunda olduğu gibi, evrenin yaratılışını Allah'ın iradesine dayandırmakta ve bu yaratım sürecinde ilk olarak "ilk akıl"ın meydana geldiğini, ardından canlı ve cansız varlıkların bu ilk akıldan türediğini ileri sürmektedir.[202] Ona göre insan yalnızca biyolojik olarak değil, aynı zamanda psikolojik olarak da sürekli bir evrim içerisindedir. Bu psikolojik dönüşümde belirleyici unsur ise ilahî aşktır.[203]

Mevlânâ, kendisinden önceki düşünürlerden ayrılarak, varlığın atomik düzeyde özümleme yoluyla evrim geçirdiği görüşünü savunur. Bu yaklaşıma göre, topraktaki minerallerin bitkiler tarafından özümsenerek bitkiye dönüşmesi, bu bitkilerin hayvanlar tarafından tüketilmesiyle bitkisel özlerin hayvansal forma geçmesi ve nihayetinde hem bitkileri hem de hayvanları tüketen insanın bunları özümseyerek kendi yapısına katmasıyla, tüm varlık kademeleri insan formuna evrilmektedir. Böylece, en temel düzeydeki bir mineral bile insanın yapısına kadar ulaşan bir dönüşüm sürecinin parçası hâline gelmektedir.[204]

Bundan sonraki başlığımızda tezimizin başlığı ve ana konusu olan İslam düşünce geleneği ekolunün en önemli kolu olan felsefe geleneğinde filozofların ve özellikle İbn Miskeveyh'in evrim anlayışını aktarmaya çalışacağız.

---

[201] Bayrakdar, *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi*, 92.
[202] Nicholson, *Persian Lyrics* (London, 1931), 36.
[203] Bayrakdar, *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi*, 92-93.
[204] Bayrakdar, *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi*, 94; Irâki, E.J. Halmyard, *Kitâbu'l-mukteseb fî zirâ`z-zeheb* (Paris, 1923), 16-17.

3.4. Felsefe Geleneğinde Evrimin Mahiyeti

İslam filozoflarına göre bütün nesneler, madde ve suretten oluşur. Örneğin buğdayın bir buğdaylık sureti vardır. Bu suret ancak buğdayın maddesine yerleşerek mevcut olur ve aynı zamanda o maddenin kuvveden fiile intikal ederek bilfiil vuku bulmasını sağlar. Ne maddenin suretten bağımsız bir varlığı ne de suretin maddeden bağımsız bir varlığı vardır. İkisi birleştiğinde hem her birinden kaynaklanan durumlar hem de ikisinin birleşmesi sayesinde zuhur eden durumlar bulunur. Bu durumlar bize buğdayın kendisi değil, özellikleri olarak görünür. Madde ve suretin kendi başına ağırlığı, hacmi, şekli vs. yoktur. Bütün bu nitelikler, söz konusu iki temel unsur bir araya geldiğinde ortaya çıkar.[205]

Suret gayesini kendi içinde taşır. Yani "Çiftçi buğday ektiğinde niçin arpa veya tütün değil de buğday hasat eder?" sorusunun cevabı, her bir nesnenin suretinde onun amacının içkin olmasıdır. Gaye, nesnenin oluşum prosesindeki hareketin yönünü belirler ve nesne bu gayeye ulaşmak için hareket eder.[206]

Madde ve suret, nesnenin varlığını oluşturduğundan kesinlikle kendi başına bir araya gelmeleri mümkün değildir kendileri dışında varlık veren bir faile ihtiyaç duyarlar. Bu evrende herhangi bir nesne veya olgunun meydana gelişini hazırlayan bütün şartlar fiziksel nedenler dahildir. Fiziksel neden, "hareket veren neden" olarak tarif edilir. Metafiziksel neden ise "varlık veren neden" olarak ifade edilir. Buna göre bir çiftçi tarlayı sürüp buğday tohumu ektiğinde, çiftçinin, toprağın, suyun, havanın ve diğer bütün unsurların hareket ve etkileşimleri fiziksel nedenlerden ibarettir. Bu nedenlerin bazısı sadece hazırlayıcı ya da tamamlayıcı etki gösterebilir. Mesela çiftçinin pulluğu traktörü ve kullandığı diğer aletleri tamamlayıcı nedenler kabilindedir. Toprağın nemi, havanın sıcaklığı gibi durumlar buğday tohumunun çillenmesi için hazırlayıcı işlev görür[207]

Fiziksel failler ile bu failler için hazırlayıcı ve tamamlayıcı işlev gören etkenlerin hiçbiri buğdayın varlığına kesin dalalet etmez. Buğdayın var olması için metafizik bir etken gerekir. Fiziksel etkenlerin tamamı bir araya gelip hazırlık süreci tamamlandığında buğday tohumunun bozulup yeni bir buğday fidesinin oluşması ancak filozofların Faal Akıl adını verdiği metafizik nedenden gelen feyizle

---

[205] Türker, *Evrim Risalesi,* 51-52.
[206] Türker, *Evrim Risalesi,* 52.
[207] Türker, *Evrim Risalesi,* 52-53.

gerçekleşir. Faal Akıl'ın kendisi metafizik bir mevcut olduğundan varoluş tarzı saf aklidir, duyu organları ve fiziksel araçlarla gözlenemez. Aynı zamanda ondan gelen feyiz de duyu organlarıyla veya herhangi bir fiziksel araçla gözlenmesi mümkün değildir. Bir nesnenin oluşum süreçleri incelendiğinde fiziksel unsurların yeni "varlık" anlamını oluşturmaya kabil olmadığı ve "varlık" anlamının metafizik bir nedenden gelebileceği yalnızca aklen kavranabilir.[208]

İslam filozoflarına göre yakın nedenlerin dikkate alınmadığı bir açıklama yapılamaz. Buğday ifadesinin veya başka herhangi bir cismin hakikatinin oluşmasını, doğrudan Tanrı'nın iradesine dayandırmak filozoflara göre imkansızdır. Çünkü Tanrı bütün varlıkların en uzak nedenidir saf varlık ve saf zorunluluktur.[209]

Varlığın mutlak kaynak olan Tanrı'nın feyzi de ezelden ebede devam eder. Dolayısıyla nesnelerin hakikatleri, ilahi kudret ve iradenin eseri olmakla birlikte ilahi kudret ve iradenin, nedenler hiyerarşisini devre dışı bırakmak söz konusu olmaz.[210]

Filozoflara göre bir nesnenin veya fenomenin oluşum sürecine ilişkin incelmelerimiz bize sadece ardışık bir düzen bilgisi verir. Akıl bu ardışık nizamın illetli bir hiyerarşisi olduğunu kavrar. Zira akıl, bir şeyin sürekli veya çoğunlukla bir başka şeyi gerektirdiğin idrak ettiğinde bunun tesadüf olmadığını ve bir tabiattan kaynaklandığını fark eder.[211]

Şimdi evrim kuramının iddialarını bu açıklamaları dikkate alarak değerlendirebiliriz. Evrim teorisi, canlıların oluşum süreçlerinin bilinçli bir failinin olmadığı, tesadüf olduğunu iddia eder. Oysa filozoflara göre sadece canlılar değil, bütün alem; mutlak akıl, mutlak bilinç ve mutlak varlık olan Tanrı'nın bilgisinin tecessüm etmiş halidir. Yani "İlahi bilgi nesneleşmiş olsa nasıl olurdu?" sorusunun cevabı, bütün ayrıntılarıyla alemin kendisidir. Bu sebeple âlemde her şey, belirli sebepler dahilinde meydana gelir ve sebepler hiyerarşisi nihai noktada Tanrı'da son bulur.[212]

Bir hakikatin meydana gelişini sadece görünen neden ve şartlara dayalı olarak açıklayıp varlık ve oluşu duyusal gözlemlere indirgemek, en açık ifadeyle imkân ve zorunluluğun ne anlama geldiği mefhumunu anlamamışız demektir.[213]

---

[208] Türker, *Evrim Risalesi*, 53.
[209] Türker, *Evrim Risalesi*, 54.
[210] Türker, *Evrim Risalesi*, 54.
[211] Türker, *Evrim Risalesi*, 55.
[212] Türker, *Evrim Risalesi*, 55.

Son olarak canlıların tek bir kökenden gelmesi, çevre şartlarına uyum sağlaması, süreç içinde gen aralıklarında değişim olup farklı türlere ayrılması ve benzeri bulgular tamamıyla fiziksel hazırlıkları ifade eden tasvirlere dönüşmektedir. Bunların tamamı, hazırlık süreçleri olarak değerlendirildiğinde biyolojik yöntemlerle doğrulama ve yanlışlamaya konu olabilir. Fakat oluş ve bozuluş anlamındaki cevheri hareket konteksinde değerlendirildiğinde her bir ferdin kendisine özgü olup onu bir türe ait kılan sureti, metafizik bir prensipten gelmektedir.[214]

Sonuç olarak evrim kuramı sadece fiziksel şartlar ve hareketler bağlamında değerlendirildiğinde bir anlam ifade eder.

3.4.1. Câbir Bin Hayyan

Câbir bin Hayyan'ın felsefi düşüncesi, mikrokozmos (küçük âlem) ile makrokozmosun (büyük âlem) ve ilahi güçlerin evrendeki etkisi üzerine temellendirilmiştir. Ona göre varlıklar, kâinatta belirli mertebelere ayrılmıştır: maden, bitki ve hayvan. Bu sınıflandırma içinde madenler, dönüşüm yoluyla altına evrilebilme potansiyeline sahip olmaları nedeniyle özel bir öneme sahiptir. Simya ilminin öncüsü olan Câbir, bu bağlamda maddeye ayrıcalıklı bir yer atfetmiştir.[215] Varlığın oluşumunu ise kendiliğinden meydana gelen bir süreç olarak açıklar. Bu düşünce, evrim teorisinin temelini oluşturan ve kökeni Tevrat'a dayandırılan kadim bir yaklaşımdır.[216] Ona göre varoluş, ilk canlı türlerin ortaya çıkışıyla başlamış ve bu türler su, toprak, ateş ve hava gibi dört ana unsur ile bu unsurların sıcaklık, kuruluk, soğukluk ve nemlilik gibi niteliklerinin bileşiminden türemiştir. Câbir, bazı bitki, hayvan ve ilk insan türlerinin doğal koşullar altında, üreme ya da döllenme olmaksızın, kendiliğinden ortaya çıktığını ifade eder. Bu yaklaşım, ilahi yaratımı reddetmemekle birlikte, oluşum süreçlerinin doğa yasaları ve ilahi irade ile birlikte işlediğini savunur. Ona göre Allah, dört temel unsuru ve onların özelliklerini yaratmış; bu unsurlar aracılığıyla maden, bitki, hayvan ve insan gibi varlıkların meydana gelmesini istemiştir. Bu nedenle varlık oluşumunu, biri kendiliğinden (tevlid ve tevellüd), diğeri ise doğrudan yaratılış (halk ve kevn) olmak üzere iki kategoride değerlendirir. Câbir bin Hayyan'a göre insan, hayvan ve bitki türlerinin

---

[213] Türker, *Evrim Risalesi*, 55-56.
[214] Türker, *Evrim Risalesi*, 57.
[215] Aygün Akyol, *İslam Felsefesi* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2017), 79.
[216] Aristo, *De anima*, ts., 2/26; Aristo, *Historia animalium*, ts., 5/18-25; Aristo, *De Generatione Animalium*, ts., 1/25.

yapay laboratuvar koşullarında üretilmesi teorik olarak mümkündür; ancak bu konuda somut örnekler sunduğuna dair kesin veriler mevcut değildir. Nihayetinde, hem doğal hem de yapay yollarla gerçekleşen tüm oluşumların nihai faili Allah'tır.[217]

3.4.2. Birûni

Birûni, İslam düşünce geleneğinde evrim kavramını en kapsamlı biçimde ele alan isimlerden biridir.[218] O, evrenin ve canlı türlerinin oluşumuna dair hem bilimsel hem de dini açıklamaları incelemiş; İslam başta olmak üzere farklı dinlerin bilgi mirasını değerlendirmiştir. Birûni'ye göre varlık, ilahi yaratılışın bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Ancak varlığın ne zaman ve nasıl başladığı konusunda kesin bir bilgiye ulaşmanın mümkün olmadığını, bu alanda net verilerin bulunmadığını ifade etmiştir.[219] Yaratılış konularında Kur'an'dan faydalanmış; Kur'an'daki bilgiler ışığında mutlak olmasa da yaratılış sürecine dair bazı çıkarımlarda bulunulabileceğini belirtmiştir. Evrimsel sürece dair görüşlerinde ise, Allah'ın ilk yarattığı varlığa evrimleşme potansiyeli kazandırdığını savunmuştur. Bu temel varlıklar, sahip oldukları bu yeti sayesinde zamanla farklı formlara dönüşmüşlerdir. Ona göre varlık, su, hava, gaz ve toprak olmak üzere dört temel unsurdan oluşmuştur ve bu unsurların çeşitli bileşimleriyle evren aşamalı olarak meydana gelmiştir.[220] Ancak ana türler- bitkiler, hayvanlar ve insanlar- birbirlerinden türememiş, her biri kendi kategorisi içinde gelişim ve dönüşüm geçirmiştir. Her türün sınırları ve kapsamı birbirinden bağımsızdır. Ayrıca her temel unsurun, kendisinden türeyen özgün bir ana türü mevcuttur.[221]

Biruni, evrimin iki temel şekilde gerçekleştiğini öne sürmektedir. İlk olarak, doğal seçilim yoluyla türlerin hem kendi bireyleri hem de diğer türlerle yaşam mücadelesi içinde evrim geçirdiğini belirtir. İkinci olarak ise, evrimin insan müdahalesiyle, yani suni seçilim aracılığıyla, türlerin korunması ve soylarının sürdürülmesi sayesinde gerçekleştiğini ifade eder.[222]

---

[217] Bayrakdar, *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi*, 37-40.
[218] Bayrakdar, *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi*, 62.
[219] Bayrakdar, *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi*, 62-63.
[220] Birûnî - P. Boljakof, *Tahdîdu nihâyâti'l-amakîn li tashîhi mesâfâti'l-mesakin* (Kâhire, 1962), 32-33.
[221] Birûnî, *Kitâbu'l-cemâhir fî ma`rifeti'l-cevâhir* (Haydarâbâd, 1935), 6-7.
[222] Bayrakdar, *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi*, 69-70; Bîrûnî, *Kitâbu'l tahkîk mâ li'l-Hind* (London, 1887), 2/138.

3.4.3. İhvan-ı Safa

İhvan düşüncesinde tekâmül süreci, yoktan varoluş şeklinde bir başlangıçla izah edilmez. Aksine, canlılık ve varlık belirli bir formdan başlayarak aşamalı bir şekilde gelişim gösterir. Bu anlayış, hem tekâmül nazariyesi hem de istihâle usulü olarak adlandırılır. Tekâmül, İhvan öğretisinde İlahi Hikmet ve Rabbânî inayet bağlamında açıklanır; varlığın kaynağı ise Allah'tan tecelli eden bir zuhur süreci olarak kabul edilir. "*Âlemin Tanrı'dan ortaya çıkışı sözün konuşan kişiden veya ışığın güneşten çıkmasına benzer. Söz konuşanın ne bir cüzidir ne de onsuz var olabilen bir şeydir; söz olsa olsa mütekellimin bir fiili ve ondan zuhur eden bir niteliğidir."* Dolayısıyla ihvana göre varlığın meydana gelişi inayetin gereğidir. Çünkü inayet bunu zorunlu kılar.[223]

İhvan'a göre, mevcut olan her şey, insanın yaratılışından önce var edilmiştir ve bunların varlığı, insanın varlık sahnesine çıkışına zemin hazırlamak amacı taşır. Bu ilke yalnızca insan için değil, tüm türler için geçerlidir. Her bir tür ya da organ, kendisinden sonra gelen varlığa hizmet eder ve onun kemale ermesine katkıda bulunur.[224]

İhvana göre varlığın her merhalesinde dâimi olarak değişim ve dönüşüm vardır. Bu değişim ve dönüşümde her basamak birbirine yakındır ve birbirlerine dayanırlar. "*bitkilerin ilk basamağı, madenlerin son basamağına, hayvanların ilk basamağı da bitkilerin son basamağına dayalıdır. İnsanlığın ilk kademesi de hayvanlığın son kademesine dayanır."* İhvan-ı Safa'ya göre, varlıklar arasında gelişmişlik düzeyi bakımından daha az yetkin olanlar, daha yetkin olanlardan ontolojik olarak önce gelmektedir. Bu bağlamda, hayvanlar âleminde insanla şekilsel benzerlik taşıması nedeniyle en gelişmiş tür olarak maymun öne çıkar. Hasan Şahin, İhvan düşüncesinde bir tür evrimsel geçiş fikrine yer verildiğini belirtir; bu yönüyle İhvan'ın görüşleri, belirli açılardan Darwinci düşünceyle paralellik göstermektedir. Ancak insanın meleklerle ve ilahi âlemle kurduğu irtibat, İhvan anlayışını Darwinizm'den ayıran temel farklardan biridir.[225]

---

[223] Fevzi Yiğit, *Metafizk ve Evrim* (İstanbul: Önsöz Yayıncılık, 2021), 120-121.
[224] Filiz Şahin, "İhvan-ı Safa'ya Göre İnsanın Biyolojik ve Psikolojik Yapısı", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (2001).
[225] Hasan Şahin, *İslam Felsefesi Tarihi Dersleri* (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2000), 75.

3.4.4. İbn Tufeyl

İbn Tufeyl'in tam adı, Ebu Bekr Muhammed b. Abdilmelik b. Muhammed b. Muhammed el-Kaysi'dir. 1100 yılında İspanya'nın Vadi Aş şehrinde (günümüzdeki adı Guadix) doğduğu zannedilen bu bilim adamı ve düşünürün hayatı hakkında teferruatlı bilgi yoktur.[226]

Büyük bir ilme sahip olan İbn Tufeyl, Ortaçağ'ın en önemli eserlerinde birisi *Hayy b. Yakzan*'ın müellifidir. Bu eser, önemini yalnızca günümüzdeki bilimsel roman türünün erken bir örneği olmasından değil, aynı zamanda, insanın menşeine bilimsel olarak açıklamaya çalışmış olmasından kaynaklanmaktadır.[227]

İbn Tufeyl eserin 1. bölümünde insanın menşei ile ilgili iki kuram üzerinde durmaktadır. Bunlardan ilki, insanın menşeinin, cansız maddeden türediği kuramı; ikincisi de, insanın normal döllenme yoluyla ana babadan türediği kuramıdır. Temelde birbirine zıt olmayan bu iki kuramdan ikincisi, oldukça sarih ve anlaşılır olduğundan, üzerinde fazla açıklama yapmaya gerek yoktur; zaten İbn Tufeyl'in kendisi de, bunu bir defa ifade eder geçer; eserin asıl mevzuunu ilk kuram teşkil eder.[228]

Eserin kahramanı olan Hayy b. Yakzan, ilk insanı, yani Hz. Âdem'i temsil etmektedir. İbn Tufeyl, ilk insanın ortaya çıkışına dair düşüncelerini aktarmadan önce, bunların eski bilginlere ait görüşler olduğunu ifade eder ve ardından bu görüşleri özetle şu şekilde dile getirir: Hindistan'a yakın, ekvator kuşağındaki ıssız bir adada, çukur bir bölgede yer alan toprak; su ve hava ile uzun süreli bir etkileşim sonucunda çamur hâline gelir. Bu çamur, güneş ışığı ve ısısının etkisiyle mayalanarak çeşitli dönüşümler geçirir. Nihayet estetik ve düzenli bir biçim kazandığında, Allah'ın "hayat" ismi bu forma yansır ve ilahi ruh üflenerek ona can verilir. Böylece ilk insan, herhangi bir dış müdahale olmaksızın, kendiliğinden oluşur.[229]

İbn Tufeyl'in ilk kuramına göre, hayat, cansız maddelerden Allah'ın bir tecellisi olarak ortaya çıkmıştır; bu oluşum sürecinde döllenme veya eşleşme gibi aracılar bulunmamaktadır. Canlıların, sıradan cansız maddelerden fermantasyon ve

---

[226] Mehmet Bayrakdar, *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi* (Ankara: OTTO, 2022), 77.
[227] Bayrakdar, *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi*, 77.
[228] Bayrakdar, *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi*, 78.
[229] İbn Tufeyl, *Hayy b. Yakzan*, çev. L. Gauthier (Beyrut, 1936), 24-29.

kokuşma gibi süreçlerle türemesi, İbn Tufeyl'in ifadelerinden dolaylı olarak anlaşılabileceği üzere, ani değil, oldukça uzun zaman alan bir evrimsel süreç sonucunda gerçekleşmiştir. Ayrıca, doğal koşulların etkisiyle, ilk ortaya çıkan ana bitki türünden diğer bitki türleri, ana hayvan türünden diğer hayvan türleri ve ana insan türünden farklı insan türleri zamanla oluşmuştur.[230]

İbn Tufeyl, insanın kaynağını bu şekilde açıklamasını, bazı metafiziksel ve fiziksel temellere istinat etmektedir. Her şeyden önce, o, yaratılışın ilk ilkesi ve sebebi kabul ettiği Allah'ın yaratılış tecellisini bu şekilde ifade eder. Bu açıklamayı yaparken, hiçbir ayete açıkça müracaat etmez ancak bir Müslüman olarak, Allah'ın, insanı topraktan, sudan ve çamur'dan yarattığını ifade eden Kur'an ayetlerinden şüphesiz bihaber değildir. Diğer taraftan, kendi ifadesiyle "Güneş ısı ve ışığı, su, toprak ve havadan meydana gelen uygun bir şekildeki karışıma etki ederek mayalandırabilir" şeklindeki ispatlanmış bir fizik kaidesine dayanmaktadır.[231]

İbn Tufeyl' in hayatın kaynağı ile ilgili kuramı, aynı mevzudaki birçok modern biyolojik ve kozmolojik yaklaşımlarla benzerlik göstermektedir. Her şeyden önce, 1950'lerde ortaya atılan ve hayatın menşeini doğada çok bulunan bazı madde ve gazların kimyasal bileşiminin evrimleşmesiyle izah etmeye çalışan kimyasal evrim teorisiyle, İbn Tufeyl' in görüşleri hemen hemen aynıdır. Yukarıda da belirtildiği gibi, İbn Tufeyl özel olarak, hangi kimyasal maddelerin hayatın menşeini teşkil ettiğini isim olarak belirtmese de, genel olarak toprak, su hava ve güneş ısısının ilk canlıları meydana getiren karışımı teşkil ettiğini ifade etmekle, bugün hayatın kaynağını teşkil ettiği belirtilen karbondioksit, amonyak, su ve benzeri maddeleri ima etmiş olabilir.[232]

İbn Tufeyl' in kuramı, ilk canlı türlerinin oluşumunda döllenme gibi bir aracın olmadığını kabul etmekle de, *parthanogenesis* kuramıyla yakından ilişkilidir. Aynı şekilde İbn Tufeyl' in karışımın evrimi için kullandığı "yapışkan çamur" "kaynayan su kabarcıkları" , "mayalanmış veya kokuşmuş madde" gibi ifadeleri, Haldane' ın *hot dilute soup* ve Keosian'ın *collodial substance* tabirleriyle benzerlik göstermektedir. Bu sebeplerden dolayı araştırmacılar, İbn Tufeyl' i Haldane ve Keosian' in öncüsü olduğunu belirtmektedirler.[233]

---

[230] Bayrakdar, *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi*, 78.
[231] İbn Tufeyl, *Hayy b. Yakzan*, 21.
[232] Bayrakdar, *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi*, 80.

3.4.5. İbnu'n Nefîs

İbnu'n Nefis er-Risaletu'l kamiliyye fi's-sireti'n – nebeviye adlı eserinde İlk insanı sembolize eden Kamil, orta kuşak iklim özelliklerine sahip, bitki örtüsü açısından zengin ancak ıssız bir adada, anne ve babası olmadan dünyaya gelmiştir. Bu adada ilkbahar mevsiminde meydana gelen büyük bir sel, farklı nitelikteki toprakların birleşmesiyle çamurdan oluşan bir kütle meydana getirir ve bu kütle, bir dağın yamacında bulunan küçük bir mağaraya dolar. Yaz mevsiminin gelişiyle birlikte, artan sıcaklık ve güneş ışınlarının etkisiyle bu çamur zamanla mayalanır. Bu süreç sonucunda, Allah tarafından çamurun katı kısmından insan bedeni, buharlaşan ve daha latif olan kısmından ise ruh yaratılmış; böylece ilk insanın varoluşu gerçekleşmiştir. İlk insanın meydana gelişini, yumurtadan civcivin çıkmasına benzeten İbnu'n Nefis'e göre, ilk insan, yumurtanın kabuğunu temsil eden mağaradan çıktığı zaman, on, on iki yaşlarında bir çocuktur.[234]

3.5. Evrim ve Ahlâk Filozofu: İbn Miskeveyh

3.5.1. Hayatı

Ebu Alî Ahmed b. Muhammed b. Ya'kûb b. Miskeveyh el- Hâzin, araştırmacıların çalışmalarına göre Rey şehrinde 932 yılında dünyaya gelmiştir. Seyyid H. Nasr (d. 1933), İbn Miskeveyh'in babasının yahut dedesinin Müslüman olmuş bir Mecusi olduğunu belirtir. Nasr, İbn Miskeveyh'in Şiî bir aileye sahip olmakla beraber Şiî bir ekole mensupluğunu ise zahir olmadığını belirtir.[235] Kaynaklarda, İbn Miskeveyh'in babasının küçük yaşta öldüğünü, annesinin genç ve zengin biriyle evlendiğini ve bu duruma filozofumuzun çok üzüldüğü ve annesinin onun eğitimi üzerinde ısrarla durduğu kaydedilmiştir. İbn Miskeveyh'in bu psikolojiyle teselli için kısa bir süre simya ile meşgul olup sonra da vazgeçtiği belirtilmektedir.[236]

İbn Miskeveyh, Ebû Süleymân Sicistâni'den mantık ve felsefe, Ebu Tayyib er- Râzî'den de kimya dersleri almıştır. Ebû Bekr Ahmed b. Kâmil el- Kâdi'den *Taberi Tarihi*'ni okudu. Ünlü Aristoteles yorumcusu, "İkinci Hipokrat" namıyla

---

[233] Bayrakdar, *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi*, 80.
[234] İbnü'n - Nefis, *Fazıl bin natık er-risaletü'l- kamiliyye fi's-sireti'n nebeviyye*, çev. Cevher Şulul (İstanbul: İnsan Yayınları, 2021), 49-50.
[235] Seyyid H. Nasr, Mehdi Aminrazavi, *An Anthology of Philosophy in Persia* (Oxford: NY, 1999), 175.
[236] İlyas Akyüzoğlu, *İbn Miskeveyh ve Tarih Anlayışı* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2003), 12.

maruf Hıristiyan filozof ve tabip Hasan b. Suvâr'dan istifade etmiştir.[237] İbn Miskeveyh, mantık ilmi alanında eğitim görmesine rağmen ilerde değineceğimiz üzere bu alanda bildiğimiz kadarıyla bir eser ortaya koymamıştır.

Yâkut el- Hamevî, İbn Miskeveyh'in 9 Safer 421/16 Şubat 1030'da vefat ettiğini kaydetmektedir. Kaynaklarda vefat ettiği yer ile ilgili kesin bir bilgi olmamakla birlikte, Isfahan'da vefat ettiğine dair çağdaş araştırmacıların görüşleri mevcuttur.[238]

3.5.2. İlmi Şahsiyeti

İbn Miskeveyh, yaşadığı çağda Aristoteles ve Fârâbî'den (870-950) sonra *el-Mu'allimu's- Sâlis* olarak meşhur olmuştur. İbn Miskeveyh hakkında çalışma yapanlar, bu üçüncü öğretmenlik vasfının kaynağında filozofumuzun İslam felsefesi tarihi çerçevesinde pratik ahlâkı ilk ele alan kişi olmasını bulurlar.[239]

İslam felsefesi tarihinde İbn Miskeveyh ismi, ahlâkçı bir kişiliği ve onun ahlâk ilminde kaleme aldığı *Tehzîbu'l- ahlâh ve tathîru'l- a'râk* adlı önemli eseriyle ön plana çıkmaktadır. Bununla birlikte İbn Miskeveyh, tarih, edebiyat ve felsefe alanlarında da eserler vermiş çok yönlü bir filozoftur.

Çağdaş İslam felsefesi araştırmacılarından Oliver Leaman, İbn Miskeveyh'i İslam felsefesinde yaratıcı olmayan, ancak Yeni Eflatunculuğu İslam felsefesine uyarlayan bir kişi olarak belirtir.[240]

İbn Miskeveyh, felsefe ile uğraşmak isteyenlere öncelikle kalp temizliğini önermektedir. Ona göre, felsefe, ilahi vergilerin en büyüğü ve Allah'ın dostlarına ikram ettiği en faziletli erdemdir. Felsefeye sarılan insan başka hiçbir şeyle teselli bulmaz. Felsefenin akla oranı, ışığın göze olan durumu gibidir.[241]

Psikolojiden kimyaya değin çeşitli mecralarda eser kaleme alan İbn Miskeveyh, İslam felsefesinin en belirgin meşgalelerinden biri olan felsefe ve din uzlaştırması mevzusuna teorik olarak değinmemiştir.[242] Onun ilgisini çeken en önemli mesele, Aristoteles'te yer alan, "*Kendisi hareket etmeyen hareket ettirici"*

---

[237] Fahri Macit, *İslam Felsefesi Tarihi*, çev. Kasım Turhan (İstanbul, 1992), 21.
[238] Yâkût b. Abdillâh el- Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ 2* (Kahire, 1936), 88.
[239] Ali Zakheri, *İbn Miskeveyh'in Ahlak Felsefesi* (İstanbul, 1997), 3.
[240] Oliver Leaman, "Ibn Miskawayh", *in Routledge Encyclopedia of Philosophy* (London and Routledge, 1998).
[241] Müfit Selim Saruhan, *Evrim ve Ahlâk Filozofu İbn Miskeveyh Düşüncesinde Tanrı, Evren ve İnsan* (Ankara: Eski Yeni, 2022), 16; Beyhakî, *Tetimme*, ts.
[242] Ömer Mahir Alper, *İslam Felsefesinde Akıl- Vahiy, Felsefe- Din İlişkisi* (İstanbul, 2000), 33.

düşüncesidir. İbn Miskeveyh, bunu *el-Fevzu'l asğar* adlı eserinde, Tanrı'nın ispatı mevzusunda işlemeye çaba gösterir. İbn Miskeveyh'e göre, zaten eski Yunan filozoflarından metafizikçi yönelişlere sahip olanlar, Tanrı'nın varlığını ve birliğini kabul etmede uzlaşı içindedirler.

İbn Miskeveyh'e göre, ahlak felsefecisi ruh sıhhati için çaba harcayan kişidir. Entelektüel gelişim, sağlıklı bir ruhsal gelişim üzerine kurulabilir. Fârâbî için mantık ilmi esas teşkil ederken İbn Miskeveyh, pratiği ön plana çıkardığı için, mantık ilmiyle değil ahlak ilmiyle ilgilenmiştir.[243]

İbn Miskeveyh, yöntemine uygun olarak, ilimler sınıflamasında aşağıdan yukarıya doğru yükselen bir tasnif yapmaktadır. Ona göre ilimler; aşağı, orta ve yüksek olmak üzere üç şubedir. En altta matematik, sonra felsefenin aleti olan mantık ve fizik sonra da metafizik gelmektedir. Sadece matematik veya fizikle uğraşmak filozof olmak için kâfi değildir. Bu ilimler, felsefenin küçük parçalarıdırlar. Bu ilimlerin hepsini kendinde toplayan kişi ancak gerçek manada filozof vasfına layıktır.[244]

İbn Miskeveyh, sudûr, yoktan halk etme ve evrim düşüncesi gibi üç farklı izah tarzı olarak görülebilecek yaklaşımları bir arada anar. Onun bu metodu, uzlaştırma düşüncesinin bir tezahürü olarak yorumlanabileceği gibi, farklı düşüncelerin araştırmacıların dikkatine sunulması olarak da değerlendirilebilir. Belki de o, bu yaklaşımıyla farklı yorumları, araştırmacıların istifadesine sunarak, felsefeni 'son sözün söylenmediği, söylenemeyeceği' bir mekanizma olduğuna işaret etmektedir.[245]

3.5.3. Eserlerinin Analizi

İbn Miskeveyh'in eserlerinin sayısı hakkında klasik ve modern araştırmacılar çeşitli değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Farklı değerlendirmeler dikkate alındığında ona ait toplam 45 eser olduğu ifade edilirken elimizde mevcut olan eserleri yirmiye yaklaşıktır. Bu eserler, mevzularına göre; felsefe, ahlâk, edebiyat ve tarih ile ilgilidir. Eserleri hakkında belirtilmesi gereken bir husus da, diğer İslam mütefekkirleri arasında, İbn Miskeveyh'in mantık mecrasında bir eseri olmadığına

---

[243] Saruhan, *Evrim ve Ahlâk Filozofu İbn Miskeveyh Düşüncesinde Tanrı, Evren ve İnsan*, 17.
[244] İbn Miskeveyh, *el-Fevzu'l-asğar*, çev. Emrah Alağaş - Mehmet Zahit Sezer (İstanbul: Endülüs Kitap, 2020), 39.
[245] Saruhan, *Evrim ve Ahlâk Filozofu İbn Miskeveyh Düşüncesinde Tanrı, Evren ve İnsan*, 18.

dair noksanlığıdır. Eserlerinde kısmen mantık ilmine dair kural ve kıyaslara yer vermiş olsa da mantığa dair bir müstakil eserine kayıtlarda bulunmamaktadır.

1. Tehzîbu'l- ahlâk

İbn Miskeveyh'den evvel İslam felsefesi tarihi açısından bağımsız ve sistematik bir ahlâk eseri bulunmamaktadır. Kindî ve Fârâbî, eserlerinde pratik felsefeye dair yorumlarda bulunmuşlarsa da Aristoteles'in *''Nikomakhos'a Etik''*i çizgisinde kapsamlı bir çalışma ortaya koyamamışlardır. Batılı bilim adamlarına göre *Tehzîbu'l- ahlâk* isimli bu kitap Stoacıların M.S. 2. Yüzyılda bu işi bırakmalarından sonra, hümanist etik mevzusunda ilk sistemli yeniden düşünmenin bir misalidir.[246]

Tehzîbu'l-ahlâk ve tathîru'l- a'râk, "Ahlâkın olgunlaştırılması ve Damarların Temizlenmesi" manasına gelmektedir. Günümüz nüshalarında yer alan "tathîru'l- a'eâk" ifadesinin el yazmayı çoğaltanlarca eklendiğine dair yaklaşımlar bulunmaktadır. İbn Miskeveyh, *el- Hikmetu'l- hâlide* adlı kitabında yazış amacını "Bütün milletlerin ve dinlerin filozoflarının öğütlerini aktararak iyi davranış kaidelerini göstermek" olduğunu, *Tehzîbu'l- ahlâk*'ın girişinde ise bu kitaptan gayenin kolay, sade ve güç olmayan bir ahlâka ulaşmak olduğunu belirterek, "araştırmalarımızın gayesi üstün ahlâkı elde etmektir" demektedir.

İbn Miskeveyh'in *Tehzîbu'l- ahlâk* ve *tathîru'l- a'râk,* eseri muhteva açısından çok dağınıktır. Sistematik olduğunu söylemek oldukça güçtür.

2. el-Fevzu'l- asğar

Bu eser, el- Emîru'l- Muzaffer olarak adı geçen bir devlet büyüğünün talebi üzerine kaleme alınmıştır. Eser, üç temel mesele üzerine inşa edilmiştir. Birinci mesele, Yaratıcı'nın ispatıdır. Bu mesele on bölüm olarak ele alınmaktadır. Bu bölümlerde Tanrı ve Tanrı'nın çeşitli özellikleri hakkında tespit ve değerlendirmelerde bulunulmaktadır. İbn Miskeveyh, Tanrı'yı ispatlamanın kolay ve müşkül yönleri üzerinde durarak, ilk muharrik delil üzerinde yoğunlaşmaktadır.

İkinci mesele nefs ve nefsin durumları ile ilgilidir. Nefs ve nefsin durumları birinci meselede olduğu gibi on kısımda incelenmektedir. Nefsin cevher olup araz olmayışını, varlıkları idrak edişini, akıl ile duyu arasındai farkı ve nefsin ölüm sonrası durumunu mutluluk mevzusuyla ilişkili olarak ele almaktadır.

---

[246] Lenn E. Goodman, *İslam Hümanizmi*, çev. Ahmet Arslan (İstanbul, 2006), 220.

Üçüncü mesele ise peygamberlik ile ilgili olup bu mevzu da diğer iki meselede olduğu üzere on bölümde irdelemektedir. Evrendeki varlıkların mertebeleri, insanın küçük bir âlem olması, beş hissin ortak hisse ulaşması, vahyin içeriği, akıl, doğru rüyanın peygamberlikten bir kısım olması, peygamberlik ve kâhinlik arasındaki fark, vahyin türler,, nebi ve mütenebbi arasındaki fark ele aldığı temel mevzulardır.

3. Kitâbu'l- hevâmil ve'ş- şevâmil

Bu eser, Ebû Hayyân et- Tevhîdî'ye ait olarak kaynaklarda belirtilse de aslında bu eser, İbn Miskeveyh'le ikisinin ortak bir çalışmasıdır. Hevâmil "kendi başına bırakılan develer", Şevâmil de "Bu develeri toplayanlar" manasına gelmektedir. e*l- Hevâmil ve'ş- şevâmil* bir manada hicri dördüncü yüzyılda gündemde olan mevzulara dikkat çekmektedir. Tevhîdî'nin sualleri ve İbn Miskeveyh'in cevaplarından oluşan bu kitapta Önsöz'deki açıklamay göre 180 sual olması gerekirken elimizdeki nüshada 175 sual mevcuttur.

3.5.4. İslam Felsefesinde İbn Miskeveyh'in Yeri ve Metafizik Düşüncesi

İslam filozoflarına göre en genel anlamda metafizik, maddeden ayrı varlığı mevzu almaktadır. Tabiatı itibariyle maddeden ayrı ve madde ile hiç ilişkisi olmayan Allah ve meleklerin varlığı bu kapsama girer. Buna ek olarak metafiziğin kapsamında tabiatı itibariyle maddeden ayrı fakat madde ile ilişkisi bulunan varlıklar da bulunmaktadır. Metafizik; sadece Allah'ın varlığını ve sıfatları mevzu edinirse İslam kültür tarihinde "ilahiyat" veya "kelam", insan ruhunu konu alırsa psikolojik metafizik, varlığın mefhumlarını ve yaratılışı konu alırsa kozmolojik metafizik adlarını alır. İslam metafiziği Aristo metafiziğine nazaran, daha manevi, sistematik ve metodiktir. Aristo her şeyi maddeden hareketle, maddeden ruha doğru bir yükseliş olarak kabul ettiği halde, İslam filozofları her şeyi ruhtan maddeye doğru bir inişle izah eder. Aristo için madde esas filozoflarımız için ise ruh esastır.[247]

İbn Miskeveyh'in düşüncesinde metafizik âlem değişmez ve sabit bir yapı arz etmektedir. O, duyusal dünyanın aldatıcı etkilerinden uzaklaşarak metafizik boyuta yönelmenin; kalıcı mutluluk ve gerçek lezzetlere ulaşmak için zorunlu bir süreç olduğunu savunur.[248]

---

[247] Mehmet Bayrakdar, *İslam Felsefesine Giriş* (Ankara, 1997), 145-149.
[248] Saruhan, *Evrim ve Ahlâk Filozofu İbn Miskeveyh Düşüncesinde Tanrı, Evren ve İnsan*, 36.

İbn Miskeveyh'in metafizik düşüncesinde, Tanrı'nın varlığının kanıtlanması, Tanrı ile evren arasındaki ilişki ve kozmik varlıkların hiyerarşisi ön plandadır. Ona göre, insanın varlığı diğer canlılarla duyusal açıdan ortaklık gösterse de, onların muhtevalarını metafizik ilkelerini aklıyla algılamak noktasında da farklılık göstermektedir.[249]

Tanrı'nın varlığına dair Aristoteles'in hareket delilini ön plana çıkaran İbn Miskeveyh'e göre, bu yaratıcı yahut başka bir ifadeyle hareket etmeyen hareket ettirici, değişmez ve başka bir varlıktan tamamen ayrıdır. Bundan dolayı O, ancak selbî terimlerle vasıflandırılabilir.[250]Tanrı'nın ispatı, varlığı apaçık bir gerçeklik olması bakımından kolay olmasına rağmen insan aklının O'nun varlığını kavramada gözünün kamaşması yüzünden de müşkül bir mevzudur.[251]

İbn Miskeveyh' göre Tanrı'nın temel vasıfları birlik, ezelîlik olup, cismani olmayıştır. *el-Fevzu'l-asğar*'ın sekizinci bölümünde Tanrı'nın sübutî ve selbî olarak tanımlanmasını irdeler ve olumsuz tanımlama yolunu savunur. Buna göre Tanrı'nın sıfatlarına "O nedir?" sualiyle değil "O ne değildir?" sualiyle yaklaşır. Böyle bir yaklaşımın temelinde antropomorfoz bir anlayışa düşmemek endişesi yer almaktadır.[252]

İbn Miskeveyh'e göre varlık kaynağından sudûr eden ilk varlık, faal akıldır. İslam Yeni Eflatuncuları onuncu akıla, faal akıl ismini verirken, İbn Miskeveyh ilk aklı, faal akıl olarak görür.[253]

İlk akıl, tam ve değişmezdir. Allah'a nispetle eksik, kendinden aşağıdakilere göre tamdır. Faal akıldan aşağı, mertebede semavî nefs gelmektedir. Akla benzemek için yetkinlik arzusunun ifadesi olarak harekete hâcet duyar. Tabii cisimlere oranla o tamdır. Semavî nefs aracılığıyla, felek, varlığa gelir. Felek, nefs açısından noksandır, bu nedenle uzayda harekete gereksinim duyar. Felek dairesel hareket sahibidir. Felek ve bölümleri aracılığıyla cisimlerimiz varlığa ulaşır. Varlığımızın değişken ve ebedî olmasının temelinde aramızda uzun aracılar zincirinin bulunmasıdır. Bu uzun zincir varlığımızı zayıflatmaktadır. İbn Miskeveyh'in varlık mertebeleri şemasında ontolojik bir hiyerarşi bulunmaktadır. En aşağıdan başlamak üzere inorganik

---

[249] Saruhan, *Evrim ve Ahlâk Filozofu İbn Miskeveyh Düşüncesinde Tanrı, Evren ve İnsan*, 36.
[250] Saruhan, *Evrim ve Ahlâk Filozofu İbn Miskeveyh Düşüncesinde Tanrı, Evren ve İnsan*, 37.
[251] Saruhan, *Evrim ve Ahlâk Filozofu İbn Miskeveyh Düşüncesinde Tanrı, Evren ve İnsan*, 37.
[252] Saruhan, *Evrim ve Ahlâk Filozofu İbn Miskeveyh Düşüncesinde Tanrı, Evren ve İnsan*, 37.
[253] Fahri Macit, *İslam Felsefesi Tarihi*, 171.

cisimler, bitkiler, hayvanlar, beşerî varlık ve melekler gelmektedir. Basitten karmaşığa, inorganik olandan organizmalara bir iniş, fizikten metafiziğe doğru bir yükseliş ve silsile vardır. Bu aşamalar da kendi içinde çeşitli aşamalara ayrılmaktadır. En yüksek hayvan cinsi olan maymunların oluşturduğu aşamanın son hududu ile insanlık mertebesinin ilk ve en aşağı mertebesi son bulmuş olur. İnsanlık mertebesinin ufku ile meleklerin ufku bitişiktir.[254]

Hareket, İbn Miskevyh, metafiziğinin anahtar terimidir. Hareketi, bitkisel, hayvani, insani ve göksel nefislerle ilişkilendirmeye çalışır. İbn Miskeveyh metafiziğinde hareket eden ve hareket ettirilen izah edilirken illet ve malul kavramları temel hareket noktası olmaktadır. Hareketin menbaındaki illeti şevkte bulmakta, hareketin gaye illetini tamlıkla ilişkilendirmekte, hareketin kaynağındaki illetle hareketin gaye illetini harekete geçirenin Allah olduğunu belirtmektedir. Allah, her şeyin muharriki ve muallili olarak her şeyden evveldir. Bu önceliktir ki cismin özel hareketini, tamlığa doğru hareket ettirmektedir. İbn Miskeveyh, bir açıdan fiziği metafizik bir çerçeveden açıklamaktadır. Fiziğe ve hareketin maddi boyutuna metafiziksel bir kaide belirlemeye çalışmaktadır. Bu açıdan olsa gerek hareket delilini en açık ve üstün delil olarak görmektedir. İbn Miskeveyh, ilk muharrik delilini geliştirmekle birlikte kanaatimizce orijinal taraflarında biri de bu delilin özünde hudus, imkan ve nedensellik delillerine de işaret etmektedir. Bir açıdan bu üç delili harket delili içinde bir araya getirmektedir. Hareket deliline hepsini kapsayan bir mana yükler görünmektedir.[255]

3.5.5. İbn Miskeveyh'in Ahlak Anlayışı

İbn Miskeveyh, ahlak anlayışını psikoloji üzerine bina etmiştir. Ona göre ahlak, bireyin zorlanmadan gerçekleştirebildiği, hepsi olumlu nitelikte olan davranışları ortaya çıkaran psikolojik bir meleke (yetkinlik) olarak tanımlanır. Ahlakın değişebilirliği konusunu ele alırken İbn Miskeveyh, insanın eğitim ve öğretim yoluyla değişime açık bir varlık olarak yaratıldığını ifade eder. Ona göre taşın yere düşmesi ya da ateşin yukarı yönelmesi gibi fiziksel olaylar doğaları gereği sabittir ve değiştirilemez; ancak ahlaki vasıfların değiştirilebilir olması, bu durumun doğa yasalarıyla birebir ilişkilendirilemeyeceğini gösterir. İbn Miskeveyh'e göre

---

[254] Saruhan, *Evrim ve Ahlâk Filozofu İbn Miskeveyh Düşüncesinde Tanrı, Evren ve İnsan*, 38.
[255] Saruhan, *Evrim ve Ahlâk Filozofu İbn Miskeveyh Düşüncesinde Tanrı, Evren ve İnsan*, 39.

insanın varoluşu ilahi iradeye bağlı olmakla birlikte, ahlaki yönden tekâmül etme sorumluluğu insana aittir.[256]

İbn Miskeveyh, erdem anlayışını geliştirirken Platon'un temel kavramlarını yeniden yorumlamış; özellikle "iffet" kavramına "cömertlik"i, "cesaret"e ise "hilm"i ekleyerek kendi ahlaki sistemini oluşturmuştur. Erdemin zıt yönlerini değerlendirirken Stoacı düşünceden etkilenmiş; erdemleri ayrıntılı biçimde ele alırken ise Platon'un "aşırılık" ve "eksiklik" eksenindeki yaklaşımını esas alarak bir denge, yani orta yol arayışına yönelmiştir. Bu bağlamda, İbn Miskeveyh'e göre erdem, aşırılık ile eksiklik arasında yer alan dengedir.[257]

Mutluluğu lezzete benzeten İbn Miskeveyh lezzeti, aktif ve pasif olmak üzere ikiye ayırır. Pasif lezzetler; düşünme yetisinden yoksun canlılarla insan arasında ortak olan bedensel arzulardır, öfke ve intikam gibi dürtüsel hislerdir. Bu yönüyle, söz konusu lezzetler hayvansal nitelik taşımaktadır. Buna karşılık aktif lezzet, yalnızca akıl sahibi bireylerin erişebileceği bir düzeyde ortaya çıkar ve bu nedenle mutluluk da aktif lezzet kapsamında değerlendirilmektedir. Lezzet, varlığın kendi varoluş amacına ulaşması ve bunu idrak etmesiyle bağlantılı olduğundan, kemâl anlayışıyla da doğrudan ilişkilidir. İbn Miskeveyh'e göre gerçek lezzet ve hakiki mutluluk, mutlak iyinin kaynağı olan Allah'tır. Tüm varlıklar fıtrî bir sevgiyle O'na yönelir. Bu sevgi sayesinde, insan en yüce sevinç ve coşku haline erişebilir. Ona göre, gerek bu dünyada gerekse ahirette iyiliği (ma'rûf) aramadan saadete ulaşmak mümkün değildir. Ayrıca, insanın mutluluğu toplumsal yaşam içerisinde şekillendiğini de özellikle vurgular.[258]

İbn Miskeveyh, sevginin insan yaşamındaki merkezi rolüne dikkat çekerken, sevgiyi çıkar, haz ve iyilik temelli olmak üzere dört farklı türe ayırmaktadır. Ona göre yaşlı bireylerin arkadaşlıkları genellikle çıkara dayanırken, çocukların arkadaşlıkları haz odaklıdır; buna karşın, kalıcı ve derin dostluklar ise iyiliğe dayalıdır. Ayrıca, Tanrı'ya ve öğretmene duyulan sevgiyi de ele alan Miskeveyh, Tanrı sevgisine ulaşabilenlerin sayısının az olduğunu vurgular. Öğretmeni ise manevi bir baba ve rehber olarak konumlandırır; bireyin mutluluğa erişmesinde önemli bir

---

[256] İbn Miskeveyh, *Ahlak Eğitimi Tehzibu'l ahlak*, çev. Abdulkadir Şener vd. (İstanbul: Büyüyen Ay, 2022).
[257] Saruhan, *Evrim ve Ahlâk Filozofu İbn Miskeveyh Düşüncesinde Tanrı, Evren ve İnsan*.
[258] İbn Miskeveyh, *Ahlak Eğitimi Tehzibu'l ahlak*; Habibe Akçaoğlu, *Aristotales ve İbn Miskeveyh'de Ahlak* (Elazığ: Fırat Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2010).

yol gösterici olarak görür. Miskeveyh'e göre gerçek mutluluğa ulaşan kişi, dostluklar kurabilen kişidir. Liderlerin ve sultanların da dostlara ihtiyaç duyduğunu belirten düşünür, gerçek dostların, sultanlara halkın gerçeklerini daha iyi anlattığını belirtir.[259]

3.5.6. İbn Miskeveyh Düşüncesinde Evrim

İslam düşünce geleneğinde evrimci yaratılış kuramının yapısı hakkındaki değerlendirmelerde evrimin iki anlamda ele alındığını müşahede etmekteyiz. Buna göre kozmosun ve ondaki ilk ana cinslerin oluşumu manasındaki evrim kozmolojik evrimdir. İkinci anlamda bir evrim ise ana türlerden türeyen yan türlerin meydana gelmesi biçimindeki bir evrimleşmedir. Bu ise türlerin aktüel evrimi olarak adlandırılabilir.[260] Müslüman evrimcilerde yaratılış esas, evrim veya evrimleşme ise yaratılışın bir niteliğidir. Onlara göre, Allah hem yaratılışın hem de evrimin gerçek etmenidir.

İbn Miskeveyh, düşüncesinde diğer İslam düşünürlerinden farklı olarak *irtika* kavramını kullanmaktadır. Bu kelimenin İbn Miskeveyh tarafından itinayla seçildiği ortadadır. Bu kelime, irtifayı ifade etmektedir. İbn Miskeveyh'in evrim düşüncesi yatay bir biçimdeki biyolojik evrimden ziyade aşağıdan yukarıya doğru, yetkinliğe doğru irtifa etmesiyle ilişkilidir. *el-Fevzu'l-asğar*'ın 3. Bölümü olan nübüvvet başlığı altında ilk üç meselede evrimden bahsederek değerlendirmesine başlar.[261] Ona göre nübüvvetin irdelenmesinin en temel yolu, varlıkların mertebelerinin ve onların tümünde bulunan Tek Gerçek'ten (*el-Vâhidu'l-hakk)* kaynaklanan (*neş'et)* akıcı hikmeti (*el-Hikmetu's-Sâriye)* anlatmaktır. Bu bize, Allah'ın varolan her şeyi değeri ve istidadı ölçüsünde yetkinlikle nasıl ikramda bulunduğunu göstermesi açısından ehemmiyet arz etmektedir.[262]

İbn Miskeveyh akıcı hikmetin var olması şeyleri birbirine bağladığını belirterek bir teşbihe başvurur. Akıcı hikmet, tıpkı bir örtüdeki tek bir ipliğin düğümler meydan getirmesi gibi fonksiyonları vardır.[263] Darwin kuramında vurgulanan türlerin evriminden ziyade ilahi var edişin gelişmesi söz konusudur.

---

[259] İbn Miskeveyh, *Ahlak Eğitimi Tehzibu'l ahlak*; Zeynel Abidin Durmuş, "İbn Miskeveyh ve Tehzibu'l Ahlak Adlı Eserinin Ahlak Felsefesi Açısından Değerlendirilmesi", *İçtimaiyat Sosyal Bilimler Dergisi* 5/1 (2021), 146.
[260] Bayrakdar, *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi*, 158.
[261] İbn Miskeveyh, *el-Fevzu'l-asğar*, 125.
[262] İbn Miskeveyh, *el-Fevzu'l-asğar*, 111.
[263] İbn Miskeveyh, *el-Fevzu'l-asğar*, 111.

3.5.6.1. Bitki basamağı ve nitelikleri

İbn Miskeveyh'e göre, ilk anasırların birbiriyle karışımı neticesi kainata ilk ortaya çıkan tesir, bitkilerdeki canlılık hareketidir. Nebat, hareket ve beslenme niteliğiyle cansızlardan ayrılır. Nebatlar içinde en aşağı mertebeyi, toprakta kendiliğinden biten nebatlar oluşturur. Bunlar tohuma ihtiyaç duymadıkları gibi, nesillerini muhafaza etmek için de tohum vermezler. Dağda kendiliğinden yetişen bitkiler bu şekildedir. Cansız maddelerde farklı olmayan aşağı mertebeden bu bitkiler, sadece cansız maddelerden nefsin etkisini kabul ederken kazandıkları zayıf hareket etme gücüyle ayrılırlar.[264]

Nefsin tesirinin biraz daha fazlalaşmasıyla bu nebatlar, hareket güçlerini daha da arttırırlar. Bu ise bitkilerin büyümesine, dallanmasına neden olur. Tohumları sayesinde türlerini devam ettirebilen bu türde, ilahi hikmet tohumsuzlardan biraz daha fazla ortaya çıkar. Bu, bir tür farklılığa rağmen bu bitkiler yine de birinci sınıf nebatlara dâhildirler. Yine diğer bitkilerde ise nefsin kuvvesi daha da tesirlidir. Gövdesi, yaprak ve yemişi olan şecereler vardır. Türlerinin devamı yemiş ile olur. Bu tür bitkiler orta mertebeli bitkilerdir. Nefsin tesir kuvvesi, bitkilerin kendi aralarında sıralanmalarında etken olmaktadır. Sözgelimi nar, ayva, incir ve elmada nefsin tesiri daha büyüktür. Üreme ve türlerin muhafazası için tohum mecburidir. Bu şecerelerin var olması, dengeli büyümeleri toprak, tatlı su ve güzel havaya bağlıdır. Nebatlardaki bu şerefli tesir, en yüce aşama olan hurma ağacında son buluncaya kadar devam eder. Bu bitkiden bir anlamda hayvan hududuna olan en son yaklaşımdır.

İbn Miskeveyh, bu aşamada Hz. Peygamber'e atfedilen "*Halanız hurma ağacına hürmet gösterin, çünkü o, Âdem'in çamurunun artığından yaratılmıştır"* sözünü kendisini desteklemek için nakletmektedir. İbn Miskevyh, nebatların son raddesi olarak hurma ağacını görür;

> "Nefsin hurma ağacında zuhur edişi, onda birçok hayvanlığa benzer biçimlerin belirmesi biçiminde büyük ve kuvvetlidir. Bu benzerliklerden ilki, ondaki erkek ve dişilik cinsiyetinin birbirinden tamamen ayrılmasıdır. Döllenmeleri için erkek şecerenin dişiye yaklaşması gerekmektedir. Bu ise hayvanlar[265]ın çiftleşmesine benzer. Hurmada bir de Cummar denilen ve hayvanların beynine benzer bir beyinciğin bulunmasıdır. Bu ona o derece ihtiyaç duyar ki, eğer telef olursa ağaç da ölür."[266]

---

[264] İbn Miskeveyh, *el-Fevzu'l-asğar*, 111.
[265] İbn Miskeveyh, *Ahlak Eğitimi Tehzibu'l ahlak*, 67.
[266] İbn Miskeveyh, *el-Fevzu'l-asğar*, 111.

Böylece, İbn Miskeveyh, hurma ile hayvan arasında benzerlik noktaları kurarak evrenin ve ondaki ilk ana türlerin oluşumunu vurgulamaktadır.

Bundan ötesi ise hayvanlar âlemidir. Bitkilerin en son basamağı hayvanlar âleminin ilk ve en aşağı geçiş mertebesidir. Nebat, hareket edip kendi ufkundan ayrılır, beslenme için yürür, besinin kendine gelmesi için olduğu yerde durmaz, kendi eksiğini giderecek vasıtalarla donatılırsa hayvan olur.

3.5.6.2. Hayvan basamağı ve nitelikleri

İbn Miskeveyh, *Tehzîbu'l-ahlâk*'ta hayvanların derecelerinden kısmen söz etse de[267] asıl değerlendirmelerini *el-Fevzu'l-asğar'*da bulmaktayız. Buna göre, kendisinde his çok zayıf olan hayvanlık mertebesinin en ilkel türleri, hayvanlığa geçişi temsil eder. Dokunma duyusuna sahip olan ve nebatlar gibi toprağa bağlı köklere ihtiyacı olmayan bu türlere örnek sedef ve inciler gibi kabuklu türlerdir. Sedef yapısı itibariyle yerinden sıkı ama yumuşak bir hareketle kaldırılabilir. Yavaş alınmak istediğinde yerine tutunur. İbn Miskeveyh bu örneğiyle, sedefin bir kimsenin kendisine dokunduğunu, dokunma hissiyle algıladığını belirtmek ister. Burada asıl ilginç olan, İbn Miskeveyh'in ifadesiyle sedefin anlama kuvvesidir. Onun yerine olan bağlılığı bitkilere olan benzerliğidir. Yer değişikliği onun gücünün kaybetmesine neden olur. Yerden kesilmesi sedefi, bitkiler alemine yaklaştırdığı gibi bu mertebeden yani bitkiler aleminden yükseldikçe de duyu kuvvesi artar.[268]

Bu basamaktan sonra nefsin tesiri köstebek gibi dört duyuya sahip hayvanlar oluşturacak kadar artar. Arı ve karınca gibi görme yetisine sahip hayvanlarla göz kapağı olmayan diğer boncuk gözlü hayvanlar vardır. Artık nefs, gücü sayesinde beş duyuya sahip mükemmel hayvanları oluşturacak raddeye ulaşılır. Hayvanların kendi mertebeleri arasında da fark vardır. Hisleri gelişenler tedip edilebilirler. İbn Miskeveyh bu aşamada insanlık aşamasına geçişi kurgular. İnsan aşamasının en aşağı raddesi, hayvan mertebesinin en şerefli mertebesidir. Bu aşamada maymun ve insana benzeyen diğer hayvanların mertebesidir.

İzmirli İsmail Hakkı, İbn Miskeveyh'in İhvanu's-Safâ'dan farklılığını ortaya koymak için İhvânu's- Sâfâ'nın maymun haricinde at, fil, papağan, güvercin ve bal arısını da insana benzettiğini, İbn Miskeveyh'in ise sadece maymunu benzettiğini

---

[267] İbn Miskeveyh, *Ahlak Eğitimi Tehzibu'l ahlak*, 65-70.
[268] İbn Miskeveyh, *Ahlak Eğitimi Tehzibu'l ahlak*, 67.

belirtir. Gerçekten de İbn Miskeveyh isim vermese de "İnsana benzeyen diğer hayvanlardan" bahsetmektedir. İzmirli, İbn Miskeveyh'in ifadelerini çağdaş evrim nazariyelerine de uygun bulmaktadır.[269] İbn Miskeveyh'in ifadesi şu şekildedir:

> "Maymunla insan arasında ancak çok az bir mesafe kalır. Azıcık daha ileri gidilse, bu insan olur. Vücut dikleşir, eşyayı ayırt etme kuvvesi zuhur eder. Bu kuvveyle bilmek ve anlamak başlar. Nefsin etkisinin artmasıyla anlayış ve temyizle birlikte edep ortaya çıkar. Kendinden aşağıdakilere göre, bu tür en şerefliyse de gerçekten kâmil insanlara nazaran en aşağı mertebededir."[270]

İbn Miskeveyh'in evrim anlayışında türler arasında doğrudan bir geçiş söz konusu değildir. Ancak varlıkların oluşum süreci öylesine düzenli ve ahenk içindedir ki, bir türden diğerine kesin sınırlarla ayrılmış bir geçiş görülmez. Bu geçişsizliğe rağmen, varlıklar arasında bir bütünlük ve süreklilik söz konusudur; bu da ara türler aracılığıyla sağlanır. Bu ara türler, farklı varlık alanları arasında köprü kuran, "ara varlıklar" olarak tanımlanabilir. Örneğin, mercan gibi canlılar maden ile bitki arasında, hurma ağacı bitki ile hayvan arasında; maymun, fil ve papağan gibi hayvanlar ise hayvan ile insan arasında konumlanmaktadır. İnsan ile melek mertebesi arasında ise zihinsel kapasite, sezgi gücü, sanatsal yetenek ve bilimsel bilgi düzeyi açısından en ileri düzeyde bulunan birey yer almaktadır. Bu düzeydeki bireyin vasıfları peygamberlik makamıyla örtüşür; keskin bir zekâya ve güçlü bir sezgiye sahiptir. Meleklerle irtibat kurabilecek manevi yeterliliğe ulaşmış bu birey, insan ile melek arasında bir tür geçiş formunu temsil eder. Bu nedenle oldukça ayrıcalıklı bir konuma sahiptir. İbn Miskeveyh, tam da bu noktada insanın peygamberlik makamıyla olan ilişkisini tartışmaya açar ve insanın metafizik âlemle bağ kurmasının mümkün olduğunu savunur. Zira insan, bedensel yönüyle maddi, ruhsal yönüyle ise manevi bir varlıktır ve bu özelliğiyle aşkın boyutlarla irtibat kurma potansiyeline sahiptir.[271]

3.5.6.3. İbn Miskeveyh'te "evrim" düşüncesi'nin büyük varlık zinciri bağlamında değerlendirilmesi

İbn Miskeveyh'in ontolojik görüşünde, varlıklar arasında bütüncül bir birliğin mevcut olduğu vurgulanmaktadır. Bu birlik, yer küreden en yüksek feleğe kadar uzanan kesintisiz bir süreklilik arz ederek adeta tek bir canlı organizmayı andırır. Söz

---

[269] İzmirli İsmail Hakkı, *İhvân-ı Safâ Felsefesi ve İslâm'da Tekâmül Nazariyesi* (İstanbul, 1949), 11-13.
[270] İbn Miskeveyh, *el-Fevzu'l-asğar*, 108-109.
[271] İbn Miskeveyh, *el-Fevzu'l-asğar*, 116-118-120.

konusu ontolojik bütünlüğü oluşturan her bir unsur, ilahi kaynaktan neşet eden *el-hikmetü's-sâriye*[272] aracılığıyla, varlık hiyerarşisindeki konumuna göre hak ettiği hikmetten payını almaktadır.[273] Bu bağlamda, İbn Miskeveyh'in kozmolojik sisteminde varlığın özünde bir bütünlük barındırdığı ve bu bütünlüğe varlığını ve sürekliliğini bahşedenin mutlak surette Allah olduğu sonucuna varılabilir.

İbn Miskeveyh, varlığı bütüncül bir yaklaşımla ele almakta ve temel olarak iki ana kategoriye ayırmaktadır. Bu kategorilerden ilki, geleneksel olarak "ay-üstü âlem" şeklinde adlandırılan oluş ile bozuluş süreçlerinin yaşanmadığı göksel âlemdir. İkinci kategori ise "ay-altı âlem" olarak tanımlanan ve oluş ile bozuluşun cereyan ettiği maddi varlık alanıdır.[274] İbn Miskeveyh'in kozmolojik sisteminde, ay-altı âlemde yer alan ve dinamik süreçlere tabi olan varlıklar; elementler, mineraller, bitkiler, hayvanlar ve insanlardan oluşmaktadır. Ay-üstü âlemde olduğu gibi, oluş ve bozuluşun gözlendiği ay-altı âlemde de nefs merkezi bir role sahiptir. Bu bağlamda, ay-altı âlemde biçimlenen varlıklar ve ay-üstü âlemdeki felekler dâhil olmak üzere tüm mevcudat, düzenli bir inci dizisini andıran tek bir bütünlük arz eder. Tanrı'dan kaynaklanan evrensel bir hikmet (*el-hikmetü's-sâriye*), bu varlıkları o denli kusursuz bir şekilde bir araya getirir ki, her bir türün sonu ile bir sonraki türün başlangıcı arasında kesintisiz bir bağlantı mevcuttur.[275] İbn Miskeveyh'in düzenli inci dizisi metoforuyla tasvir ettiği bu silsilede, varlıklar nebatî, hayvanî ve insanî nefsin idrak kapasitelerinden aldıkları paya göre bir yetkinlik derecesi kazanmakta ve bu yetkinlik düzeyine paralel olarak hiyerarşik bir konumda yer almaktadır.[276]

İbn Miskeveyh'in zikredilen varlık zinciri bağlamında, "*çokluk, mertebeleşme* ve *devamlılık"* izlerini çok açık bir biçimde karşımıza çıkmaktadır. Örneğin, bitkiler özelinde varlıkların nefsin etkisiyle sayılamayacak kadar çok mertebeye sahip olduğunu belirtmesi, *çokluk ilkesine*, Nefsin etkisinin artmasıyla varlıklar arasında bir yükselişin ve farklılaşmanın meydana geldiğini ifade etmesi, *mertebeleşme ilkesine,* son olarak, nefsin etkisinin farklı seviyelerde tezahürü sonucunda ortaya çıkan süreklilik, her cinsin sonu ile başının bağlantılı olduğunu belirtmesiyle *devamlılık ilkesine* vurgu yapılmaktadır.[277]

---

[272] Cevdet Kılıç, "İbn Miskeveyh'te El-Hikmetü's-Sâriye Kavramı Bağlamında Varlığın Tekâmül Süreci" 15/2 (2010), 11-25.
[273] İbn Miskeveyh, *el-Fevzu'l-asğar*, 115-116.
[274] İbn Miskeveyh, *el-Fevzu'l-asğar*, 116.
[275] İbn Miskeveyh, *el-Fevzu'l-asğar*, 116.
[276] İbn Miskeveyh, *Ahlak Eğitimi Tehzibu'l ahlak*, 76-83.

Büyük varlık silsilesi, varlıkların mükemmellik düzeylerine göre hiyerarşik bir konumda yer aldığı bir düzenlemeyi ifade eder. Ancak bu durum, varlıkların birbirlerinden türediği veya evrildiği anlamına gelmez; aksine, bir tertip ve öncelik-sonralık ilişkisini belirtir.[278] Örneğin, İbn Miskeveyh'in de açıkça ifade ettiği gibi, temel amaç, varlıkların mertebelerini inceleyerek her birinin alt ve üst mertebedeki diğer varlıklarla olan ilişkilerini kurmaktır.[279] Bu bağlamda, büyük varlık zincirini evrim kuramındaki basitten karmaşığa doğru ilerleyen süreçle doğrudan ilişkilendirmek, sadece yüzeysel bir benzerliğe dayanması nedeniyle hatalı bir yaklaşımdır. Zira evrim teorisi, türler arası geçiş ve genetik değişimleri temel alırken, büyük varlık silsilesi daha çok ontolojik bir düzen ve varlıklar arası ilişkisel bir yapıyı vurgular.

3.5.6.4. İbn Miskeveyh'te evrimin ilke ve kavramları

3.5.6.4.1. *el-Vahidu'l hak*

Bir olan, cisim olmayan, ezeli olan, selb yoluyla bilinen, mevcudatın varlık sebebi ve her şeyi yoktan yaratan hareket etmeyen hareket ettirici yüce Allah'tır.[280]

---

[277] İbn Miskeveyh, *el-Fevzu'l-asğar*, 116-121.
[278] Ömer Türker, "Tasavvuf Geleneğinin Açıklaması" 63 (2020), 10-11.
[279] İbn Miskeveyh, *el-Fevzu'l-asğar*, 77.
[280] Saruhan, *Evrim ve Ahlâk Filozofu İbn Miskeveyh Düşüncesinde Tanrı, Evren ve İnsan*, 84.

3.5.6.4.2. *el-Kuvvetu's – sariye (el- Hikmetü's- Sariye)*

İbn Miskeveyh'in varlığa dair düşünce sisteminde tekâmülün karşılığı el-Hikmetü's-Sâriye'dir. El-Hikmetü's Sariye'ye aynı zamanda genel hikmet de denir. Hikmetü's-Sariye kavramı aynı zamanda İbn Miskeveyh'in peygamberlik düşüncesini anlamada önemli bir kavramdır. Allah'tan kaynaklanan feyz ve kuvveti ifade eden Hikmetü's-Sariye, kesilmeden daima akar. Bu feyzin kesilmesi durumunda her şey yok olur. Hikmetü's-Sariye ile Allah âlemde bir nizam kurmuştur ve o nizamı bizzat kendisi korur. Bu nizama göre mevcudatta olan tüm mertebelerin yerleri bellidir. Dolayısıyla mevcudatın tüm mertebeleri Allahtan kaynaklı olarak oldukları hal üzere var olmuştur.[281]

3.5.6.4.3. *Cisim, suret ve madde*

İbn Miskeveyh Evrenin varoluşunu cisim, suret ve madde kavramlarıyla açıklamıştır. Cisim; madde ve suretten oluşmuştur. madde ve suret ise kendi başına var olmayan ve var olmak için terkibe ihtiyaç duyan cevherlerdir.[282]

3.5.6.4.4. *Varlık*

İbn Miskeveyh varlığı iki kategoride ele alır. 1. Kategoride Allah, faal akıl ve nefs. Allah ve faal akıl dışındaki her bir varlık kendisinden bir sonrakine göre tam, kendisinden bir öncekine göre ise eksiktir. Bu kategorideki son varlığa gelinceye kadar varlık zayıflamaktadır. Çünkü Allahtan kaynaklı olan feyzden uzaklaşma artmıştır. Varlığın 2. Kategorisi cisimler alemi ile başlar ve inorganik cisimlerde son bulur. Burada Cisimler âlemi oluş ve bozuluş alemidir. Burada her şey hareket ve zamana bağlıdır. İbn Miskeveyh'e göre bu bölümdekiler varlık gibidir denilebilecek varlıklardır.[283] İbn Miskeveyh varlığı aşağıdan yukarıya doğru sıraladığında maden, bitki, hayvan, insan ve melekler olarak konumlandırmıştır. Aşağıdan yukarıya doğru olan yükselişte basitten karmaşıklığa, fizikten metafiziğe doğru bir kategori söz konusudur. maddî varlık alanında en mükemmel mevki insanındır. Aynı zamanda da insan mertebesinin de en mükemmel mevkisi peygamberlere aittir. Dolayısıyla insan bu mükemmel mevkiye ulaşabilir ve bunun için de çaba sarfetmelidir.[284]

---

[281] İbn Miskeveyh, *el-Fevzu'l-asğar*, 52.
[282] İbn Miskeveyh, *el-Fevzu'l-asğar*, 116.
[283] İbn Miskeveyh, *el-Fevzu'l-asğar*, 52.
[284] Kılıç, "İbn Miskeveyh'te El-Hikmetü's-Sâriye Kavramı Bağlamında Varlığın Tekâmül Süreci", 13-14.

İbn Miskeveyh'in varlık hiyerarşisinde her bir varlık basamağı birbirine bitişik halde ve birbirleriyle irtibatlıdır. Aynı zamanda bu varlık alanı en aşağısından en son gök cismine kadar canlıdır. İbn Miskeveyh varlık hiyerarşisine dair düşüncesiyle aslında peygamberliğe zemin hazırlamıştır. Bundan dolayı evrim ve varlığa dair düşüncesinin ana gayesi peygamberliktir.[285]

3.5.6.4.5. *İbda'*

İbn Miskeveyh'e göre var olanlar, Allah tarafından yokluktan var edilmiştir. İbda' kavramı İbn Miskeveyh felsefesinin temelini oluşturur. Yoktan yaratılışı, yaratılan şeyin kendisi dışındaki bir şeyden varoluş şeklinde açıklar. Ona göre hayvan, hayvan olmayan bir meniden meydana gelmiştir.

3.5.6.4.6. *İrtikâ*

Evrim ile nitelenmiş bir kavramdır. İrtikâ yükselme anlamına gelir. İbn Miskeveyh düşüncesinde evrim aşağıdan yukarıya doğru gerçekleştiği için bir yükseliş söz konusudur. Yükseliş tekâmülü ifade eder. Bu nedenle irtikâ kavramı İbn Miskeveyh'in evrim düşüncesinde önemli bir kavrama karşılık gelmektedir. Varlığın yukarıdan aşağıya doğru ve aşağıdan yukarıya doğru olmak üzere iki hareketi bulunur. Yükselme, aşağıdan yukarıya doğru sıra sıra basamaklar halinde gerçekleşir. Her bir basamak kendi içinde basamaklara ayrılır. Örneğin aşağıdan yukarıya doğru maden, bitki, hayvan, insan, melekler, felekler, nefis ve faal akıl bulunur. Bunların maden, bitki, hayvan ve insanın kendi içinde basamakları vardır örneğin en alttan yukarıya doğru bitkilerde tohumsuz biten otlar, tohumla biten bitkiler, kendiliğinden yetişen ağaçlar ve tohumla yetişen ağaçlar bulunur. Diğer varlık basamaklarında da durum böyledir.[286]

---

[285] Saruhan, *Evrim ve Ahlâk Filozofu İbn Miskeveyh Düşüncesinde Tanrı, Evren ve İnsan*, 82.
[286] Saruhan, *Evrim ve Ahlâk Filozofu İbn Miskeveyh Düşüncesinde Tanrı, Evren ve İnsan*, 83.

SONUÇ

Varlığın ortaya çıkışı, tarih boyunca çeşitli din ve düşünce geleneklerinin temel araştırma konularından biri olmuştur. Bilimsel ilerlemelerle birlikte bu alandaki teorilerin kanıtlanabilirlik düzeyi ve etki alanı artmış olsa da, gelecekte de yeni yaklaşımların geliştirileceği öngörülmektedir. Antikçağ'dan günümüze kadar varlığa ilişkin farklı veya birbirini tamamlayıcı nitelikte çok sayıda kuram ileri sürülmüştür. Antikçağ filozofları, varlığın nihai nedenini yahut başka bir ifadeyle doğanın temel ilkesi üzerinde yoğunlaşmışlardır. Modern dönemde ise evrim kuramları bağlamında öne çıkan iki önemli yaklaşım, Lamarck ve Darwin'in teorileridir. Darwin'in evrim kuramı, temel olarak doğal seçilim ve tesadüf ilkeleri üzerine kuruludur. Bu kurama göre, canlılar çevrelerine adapte olabildikleri ölçüde hayatta kalır ve genetik kodlarını gelecek nesillere aktarır. Türün devamlılığı, bu adaptasyon sürecinin birincil amacıdır. Her birey, atalarından genetik olarak hafif farklılıklarla doğar ve uzun bir zaman dilimi içerisinde farklılıkların birikimiyle tamamen yeni ve atalarından bağımsız türler ortaya çıkar. Lamarck'ın evrim kuramı ise canlıların zamanla basitten karmaşığa doğru evrildiğini savunur. Bu teoriye göre, organizmanın yaşamı boyunca edindiği tüm değişiklikler kalıtım yoluyla gelecek nesillere aktarılır. Kullanılmayan veya işlevini yitiren organlar ise zamanla körelerek ortadan kalkmaya mahkûm olur.

İslam düşünce geleneği, Allah'ın mevcudatı nasıl yarattığı sorusuyla yakından ilgilenmiştir. Bu bağlamda, Antik Çağ filozofu Aristoteles'in önemli bir etkisi olmuştur. Özellikle Aristoteles'in gayeci yaklaşımı**,** varlık katmanları arasında geçişin olmaması ve bunun sonucunda oluşan sabit evren anlayışı, Müslüman düşünürler üzerinde belirgin bir iz bırakmıştır. Bu etkileşim neticesinde, Müslüman düşünürler varlığın yaratılışını açıklamak üzere çeşitli teoriler geliştirmişlerdir. Bunlar arasında sudur teorisi sürekli yaratma ve yoktan yaratma gibi yaklaşımlar öne çıkmaktadır.

Çalışmamızın mevzusu olan İbn Miskeveyh varlığı tekâmül ile açıklamış olup varlığı merhalelere ayırmıştır. Onun ontolojik yapılanmasında, yaratılış yukarıdan aşağıya doğru bir inişle gerçekleşir; bu süreçte varlık, kemalden noksanlığa doğru bir seyir izler. Buna karşılık, aşağıdan yukarıya doğru bir yükseliş de söz konusudur ki bu, varlığın olgunlaşması ve yetkinleşmesi anlamına gelir. Yukarıdan aşağıya doğru olan zuhur sürecinde varlık, Tanrı'dan başlayarak sırasıyla Faal Akıl, nefis, felekler, gök cisimleri ve yıldızlar aracılığıyla en son mertebede yaşadığımız cisimler âlemini oluşturur. Aşağıdan yukarıya doğru varlık tabakaları incelendiğinde ise madenler, bitkiler, hayvanlar, insanlar ve metafizik âlemin bir parçası olan melekler şeklinde bir sıralama mevcuttur. Bu ontolojik dizilim içerisinde her basamak, kendi içinde alt kademelere ayrılır. Bu ayrım, ilgili basamaktaki türlerin gelişim düzeyini, bir sonraki basamağa olan yakınlığını ve dolayısıyla sahip oldukları niteliklerin niceliğini yansıtır. Tür içi sınıflandırma, duyusal organ sayısı, kendini koruma yeteneği, üreme biçimlerinin karmaşıklığı ve bir üst türe olan yakınlık gibi kıriterlere dayanır. Bu bağlamda, cisimler âleminde varlık; maden, bitki, hayvan ve insan olarak kategorize edilir. Her ne kadar türler arasında doğrudan bir geçiş olmasa da, İbn Miskeveyh "ara varlıklar" kavramını ortaya koyar. Bu ara varlıklar, hem kendi türlerinin hem de komşu türlerin özelliklerini barındıran, türlerinin en üst düzeyindeki varlıklardır. Sonuç olarak, türler arasında mutlak bir geçişkenlik söz konusu değildir; örneğin, bir maymunun insana dönüşmesi imkânsızdır. İbn Miskeveyh, bu tekamül düşüncesini özellikle peygamberliğin ispatı ve temellendirilmesi amacıyla kullanmıştır; zira onun felsefesinin merkezi noktasını peygamberlik kavramı oluşturmaktadır.

Sonuç olarak çalışmanın merkezinde evrim kuramının metafizik sonuçlarını İslam düşünce geleneklerinin temel doktrin ve izahları çerçevesinde etüt edildi. Yapılan etütte ortaya iki mühim sonuç çıkmıştır.

Birincisi: Evrimin biyolojik bir izah modeli oluşu ile metafizik sonuçları arasında zorunlu bir bağlantı yoktur. Nitekim çok farklı dini ve felsefi yaklaşımlara sahip olduğu halde biyolojik bir olgu olarak canlılığın gelişim süreçlerini evrim kuramıyla izah eden bilim adamlarının varlığı bu durumu bariz bir şekilde göstermektedir.

Evrim kuramından metafiziksel sonuçlar çıkarmak, kurama maksadını aşan yükler yüklemeye varmaktadır. Aynı şekilde metafizik doktrinler ve dini naslardan,

evrimin açıklamayı üstlendiği fenomenleri yani canlıların gelişim süreçlerini izah etmesini istemek, söz konusu doktrinler ve nasları kendi isteklerimize uygun şekilde tevil etmekle neticelenmektedir.

Canlılığın gelişim süreçlerinin evrim yoluyla mı yoksa başka bir yolla mı vuku bulduğu temelde biyologların problemidir. Süreci izah etmekle uğraşan biyologlar, muhtemel teorilerin gücü ve zaaflarını dikkate alarak birini tercih edebilirler. Evrimci bir biyolog kendi hudutlarının ötesine geçip gayesizlik ve oluşu önceleyen bilginin reddi gibi metafizik iddialarda bulunmadığı sürece bunda herhangi bir beis yoktur. Fakat biyolog, yönünü canlıların gelişimine değil de negatif ve pozitif metafiziğe evrildiğinde biyolojinin dışına çıkar artık biyolog olarak değil, belirli bir dünya yaklaşımının temsilcisi olarak tartışmanın içine girer. Yahut biyoloji dışında bir felsefi kuramın cüzü haline getirildiğinde negatif bir metafiziğe dönüşür. Bu durumda tartışma saf nazari bir perspektife bürünür.

İkincisi: Evrimin sadece biyolojik bir izah olmaktan çıkarılıp canlılığın gelişim süreçlerini de içerecek biçimde oluşun mahiyetine ilişkin negatif bir metafizik olarak addedilmesi halinde bir kısım temel hipotezlerinin son derece problemli olduğuna işaret etmek gerekir. Bu problemler, biyolojik çeşitlenme sürecinin (a) bilen bir failin bilgisi tarafından öncelenmediği ile (b) bir hikmete doğru ilerlemediği kabulleridir.

İnsan evrilerek daha güçlü olabilir, daha hızlı işlem yapan bir beyne sahip olabilir ama kesinle idrakinin hudutlarının ötesine geçemez. Yani insan idraki, olabilecek bütün idraklerin amacını oluşturur. Bu perspektiften değerlendirildiğinde, varsa bir evrim sürecinin nihayetinde bulunur ve ötesini düşünmek bırakın bilfiil olmasını, teoride bile imkansızdır. İnsanın Tanrı hakkındaki bilgisi, varlığının bütününe dair idraki ahlaki ödev bilinci ve ahret umudu eşi benzeri olmayan idraki üzerine inşa edilmiştir. Dolayısıyla oluş sürecinin bir gayeden ve amaçtan yoksunluğunu iddia etmek, insanın kendisini kabul etmemesiyle eş değerdir.

Biyoloji çalışmalarının bilimsel hudutlarını dile getiren negatif kabullerini, negatif bir metafiziğin bir cüzü haline getirmek, açıklayıcı bir kuram olarak evrimin kendisini de süistimal etmek ve kuramı ateizmin Truva atına dönüştürmek demektir. Herhalde biyologlar da canlılar sihirli lambasından dinsiz cin çıkaran büyücü olamaya razı olmazlar.

KAYNAKÇA

Adanson, Mıchel. *Familles de Plantes*. Paris, ts.

Akçaoğlu, Habibe. *Aristotales ve İbn Miskeveyh'de Ahlak*. Elazığ: Fırat Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2010.

Akyol, Aygün. *İslam Felsefesi*. Ankara: Grafiker Yayınları, 2017.

Akyüzoğlu, İlyas. *İbn Miskeveyh ve Tarih Anlayışı*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2003.

Ali Zakheri. *İbn Miskeveyh'in Ahlak Felsefesi*. İstanbul, 1997.

Alper, Ömer Mahir. *İslam Felsefesinde Akıl- Vahiy, Felsefe- Din İlişkisi*. İstanbul, 2000.

Arıkan, Hüseyin - Ayaz, Dinçer. *Biyoloji Tarihi ve Evrim*. Kocaeli: Umuttepe Yayınları, 2015.

Aristo. *De anima*, ts.

Aristo. *De Generatione Animalium*, ts.

Aristo. *Historia animalium*, ts.

Aslan, Adnan. *Tanrının Varlığına Dair Argümanlar*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2006.

Ateş, Kenan. "Evrim Ve Evrim Tartışmaları". *Dünü ve Bugünüyle Evrim Teorisi*. 15-206. İstanbul: Evrensel Basım Yayın, 2. Basım, 2009.

Bağdâdî. *el-Fark beyne'l-Fırak*. Kahire, 1328.

Bayrakdar, Mehmet. *İslam Felsefesine Giriş*. Ankara, 1997.

Bayrakdar, Mehmet. *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi*. Çankaya Ankara: OTTO, 5. Basım, 2022.

Bayrakdar, Mehmet. "Lamarck". *Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni*. C. 4. İstanbul: İnsan Yayınları, 2017.

Bayrakdar, Mehmet. "Tekâmül Nazariyesi". *DİA*. C. 40. İstanbul, 1988.

Behe, Micheal J. *Darwin'in Kara Kutusu*. çev. Gürkan Bayır. İstanbul: Kesit Yayınları, 2007.

Beyhakî. *Tetimme*, ts.

Bîrûnî. *Kitâbu'l tahkîk mâ li'l-Hind*. London, 1887.

Birûnî. *Kitâbu'l-cemâhir fî ma`rifeti'l-cevâhir*. Haydarâbâd, 1935.

Birûnî - Boljakof, P. *Tahdîdu nihâyâti'l-amakîn li tashîhi mesâfâti'l-mesakin*. Kâhire, 1962.

Bodenheimer, F.S. *The History of Biology an Introduction*. London: Dawson and Sons Ltd, 1958.

Bowler, Peter J. *Evolution the History of an Idea*. Los Angeles: University of California Press, 1984.

Bowler, Peter J. *Evolution The History of an Idea*. California: University of California Press, 2003.

Brink, Gijberk Van Den vd. "Evrim Teorisinin Epistemik Statüsü". çev. Gülay Parlak. *Kader* 16/2 (31 Aralık 2018), 537-563.

Bulğen, Mehmet. "Din-Bilim İlişkisi Açısından Evrim Nedir Ne Değildir?" *Evrim nedir ne değildir?* ed. Adnan Demircan. 153-188. Ankara: Fecr Yayınları 329, 1. Basım, 2019.

Câhız. *Kitâbu'l-hayavân*. Kahire, 1909.
Carter, Brandon. *219 C*. "Large Number Coincidences and the Anthropic Principle in Cosmology". *University of Cambridge* 63 (1974).
Champbell, Reece. *Biyoloji*. çev. Ertunç Gündüz vd. Ankara: Palme Yayıncılık, 2008.
Cobb, Bryan. "Evolution, evidence of". *Gale Encyclopedia of Science 3*. ed. K.Lee Lerner - Brenda Wilmoth Lerner. Canada: Thomson Gale, 2004.
Comte, Auguste. *Pozitif Felsefe Kursları*. çev. Erkan Ataçay. İstanbul: Sosyal Yayınları, 2001.
Coulter, John M. "History of Organic Evulation". *Science*, 1637.
Coyne, Jerry A. *Why Evolution is True*. Oxford: Oxford University Press, 2009.
Çakmak, Mustafa. "Evrim Teorisi Tanrının Varlığı İçin Gerçek Bir Tehdit midir?" *T.C. Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/2 (2013), 55-81.
Darwin, Charles. *İnsanın Türeyişi*. çev. Yavuz Erkoçak. Ankara: Sol Yayınları, 1968.
Darwin, Charles. *Seksüel Seçme*. Ankara: Onur Yayınları, 1977.
Darwin, Charles. *The Descent of Man*. Chicago: Great Books of Western World, 49. Basım, 1952.
Darwin, Charles. *The Origin of Species*. Chicago: Great Books of Western World, 49. Basım, 1952.
Darwin, Charles. "The Origin of The Moral Sense". *Ethics*. ed. Peter Singer. New York: Oxford University Press, 1994.
Darwin, Charles. *Türlerin Kökeni*. çev. Ömer Ünalan. İstanbul: Evrensel Basım Yayın, 2016.
Darwin, Francis. *Charles Darwin Yaşamım*. çev. Ozan Karakaş. İstanbul: Alfa Yayıncılık, 2018.
Dawkins, Richard. *Kör Saatçi*. çev. Feryal Halatçı. Ankara: TÜBİTAK Pöpüler Bilim Kitapları, 2013.
Dawkins, Richard, Ahmet Fethi. *Ataların Hikayesi*. İstanbul: Hil Yayın, 2014.
Dobzhansky, Theodosius. *Evolution, Genetics and Man*. New York: John Wiley and Sons, 1961.
Duralı, Şaban Taoman. *Hayatın Anatomisi*. İstanbul: DERGÂH, 2. Basım, 2020.
Durmuş, Zeynel Abidin. "İbn Miskeveyh ve Tehzibu'l Ahlak Adlı Eserinin Ahlak Felsefesi Açısından Değerlendirilmesi". *İçtimaiyat Sosyal Bilimler Dergisi* 5/1 (2021), 143-147.
Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed Ebû Bekr Kurtûbî. *el-Câmiu li ahkâmi'l-Kur'ân ve'l Mubeyyin Limâ tazammanahu mine's sunne ve âyi'l-Furkân.* Beyrut: Müessesetü Risale, 2006.
Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr Taberî. *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. Kâhire: Dâru'l-Hicr, 2001.
Ebu'l-Fidâ İsmail ed-Dimeşkî İbn Kesîr. *Tefsîru'l-Kurâni'l-azîm*. Kahire: Müessesetü Kurtuba, 2000.
Ebu'l-Hüseyin El-Hayyât. *Kitâbu'l-İntisâr*. çev. Metin Yıldız. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018.
Eltringham, S. K. *The Hippos*. Bloomsbury Publishing, 2010.
Fahri Macit. *İslam Felsefesi Tarihi*. çev. Kasım Turhan. İstanbul, 1992.
Fowler, Samantha vd. *Concepts of Biology*. Texas: Openstax College, 2013.
Fox, Sıdney W. - Harada, Kaoru. "The Thermal Copolymerization of Amino Acids to a Product Resembling Protein" 128/3333 (1958).
Futuyma, D.J. *Evrim*. çev. Aykut Kence - A. Nihat Bozcuk. Ankara: Palme Yayıncılık, 2008.

Gazali, İmam. *Tehâfütü'l-Felâsife (Filozofların Tutarsızlığı)*. çev. Hüseyin Atay. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.
Goodman, Lenn E. *İslam Hümanizmi*. çev. Ahmet Arslan. İstanbul, 2006.
Gould, S.J. *Darwin ve Sonrası: Doğa Trihi Üzerine Düşünceler*. Ankara: Tübitak Popüler Bilim Kitapaları, 2003.
Hume, David. *Din Üstüne*. çev. Mete Tunçay. İstanbul: İmge Kitabevi, 2004.
Irâki, E.J. Halmyard. *Kitâbu'l-mukteseb fî zirâ`z-zeheb*. Paris, 1923.
İbn Miskeveyh. *Ahlak Eğitimi Tehzibu'l ahlak*. çev. Abdulkadir Şener vd. İstanbul: Büyüyen Ay, 5. Basım, 2022.
İbn Miskeveyh. *el-Fevzu'l-asğar*. çev. Emrah Alağaş - Mehmet Zahit Sezer. İstanbul: Endülüs Kitap, 2020.
İbn Tufeyl. *Hayy b. Yakzan*. çev. L. Gauthier. Beyrut, 1936.
İbnü'n - Nefis. *Fazıl bin natık er-risaletü'l- kamiliyye fi's-sireti'n nebeviyye*. çev. Cevher Şulul. İstanbul: İnsan Yayınları, 1. Basım, 2021.
İpekdal, Kahraman - Mert, Şafak. *Güz-Kış*. "Biyolojik Evrim ve Evrim Kuramı". *Cogito* 60-61 (2009).
İzmirli İsmail Hakkı. *İhvân-ı Safâ Felsefesi ve İslâm'da Tekâmül Nazariyesi*. İstanbul, 1949.
Karol, Sevinç vd. *Biyoloji Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDKY, 2011.
Kartal Soysal, Esra. *Gen Ötesi-İnsan Sonrası*. İstanbul: KETEBE, 2. Basım, 2022.
Kılıç, Cevdet. "İbn Miskeveyh'te El-Hikmetü's-Sâriye Kavramı Bağlamında Varlığın Tekâmül Süreci" 15/2 (2010), 11-25.
Kızılırmak, Abdullah. *Gökbilim Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDKY, 1969.
Kollektif. *Su Ürünleri Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDKY, 2009.
Kurtulan, İldeniz - Kartoğlu, Ümit. *Yazıyla Çiziyle Darwin ve Evrim Kuramı*. Ankara: Dönem Yayınevi, 3. Basım, 1988.
Kutluer, İlhan. "Hayat". *TDV İslam Ansiklopedisi*, ts.
Lamarck, Jean-Baptiste. *Histoire naturelle des Animaux Sans vertebres*. Paris, 1815.
Lamarck, Jean-Baptiste. *Philosophie Zoologıque*. Paris, 1809.
Leaman, Oliver. "Ibn Miskawayh". *in Routledge Encyclopedia of Philosophy*. London and Routledge, 1998.
Lerner, K.Lee. "Evolutionary Mechanisms". Canada: Thomson Gale, 2004.
Lovejoy, Arthur O. *The Great Chain of Being*. New York: Harper And Brothers, 1936.
Magee, Bryan. *Felsefenin Öyküsü*. çev. Bahadır Sina Şener. Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2000.
Mayr, Ernst. *Evrim Nedir*. çev. Nurdan Soysal. İstanbul: Say Yayınları, 2016.
Mayr, Ernst. *The Growth of Biological Thought*. Cambridge & MA: Belknap Press, 1982.
Miller, Stanley L. "A Production of Amino Acids Under Possible Primitive Earth Conditions". *Science* 117/3046 (1953).
Mongin, Jean Paul. *Leibniz: Mümkün Dünyaların En İyisi*. İstanbul: Metis Yayınları, 2011.
Morris, Henry M. *The Genesis Flood: The Biblical Record and Its Scientific Implications*. America: y.y, 1961.
Nicholson. *Persian Lyrics*. London, 1931.
Nordenskiöld, Erik. *The History of Biology*. çev. L.Bucknall Eyre. New York: Tudor Publishing Co, 1920.
Nordenskiöld, Erik. *The History of Biology: A Survey*. Michigan: Tudor Publishing Company, 1928.

Okcu, Abdulmecit. *17*. "Kuran Ve Evrim Açısından Canlıların Oluşumu". *EKEV Akademi Dergisi* 56 (2013), 151-177.
Oparin, Aleksandr. *The Origin of Life on the Earth*. Pergamon Press, 1957.
Osborn, Fairfield. *From the Greeks to Darwin*. USA: Macmillan and Co, 1899.
Öktem, Ülker. "Olgu, kuram, Darwin öncesi evrim kuramları ve Darwin'in evrim kuramı". *Antropoloji* 23 (2010), 21-39.
Önkal, Güncel. "Darwin'in Metafizik Düşmanı: Zeki Tasarım". *Cogito* 60-61 (2009).
Özgökman, Fatih. *Teolojik Delil ve Evrim Teorsi*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009.
Özsoy, Ömer. *Sünnetullah Bir Kur'an İfadesinin Kavramlaşması*. Ankara: Fecr Yayınları, 1999.
Price, Bill. *Charles Darwin ve Evrim Tartışmaları*. İstanbul: Kalkedon Yayınları, 2010.
Richards, Robert J. "Darwin's Romantic Biology The Foundation of His Evolutionary Ethics". *Biology And The Foundation of Ethics*. ed. Jane Maienschein - Micheal Ruse. New York: Cambridge University Press, 1999.
Ruse, Micheal. "Intelligent Design Creationism and Its Critics". *Methodological Natüralism Under Attack*. ed. Robert T. Pennock, ts.
Sarton, George. *Introduction to the History of Science*. Baltimore, 1927.
Saruhan, Müfit Selim. *Evrim ve Ahlâk Filozofu İbn Miskeveyh Düşüncesinde Tanrı, Evren ve İnsan*. Ankara: Eski Yeni, 2022.
Schelling. *System of Transcendental Idealism*. çev. Peter Heath. Charlottesville: University of Virginia Press, 1993.
Scott, Eugenie C. - Yılmaz, Levent Can. *Evrim mi Yaratılışçılık mı?* İstanbul: Evrensel Basım Yayın, 2012.
Serol Teber. *Doğanın İnsanlaşması*. İstanbul: Say Yayınları, 1., 2003.
Seyyid H. Nasr, Mehdi Aminrazavi. *An Anthology of Philosophy in Persia*. Oxford: NY, 1999.
Sober, Elliott. *Biyoloji Felsefesi*. çev. G. Akbay. Ankara: İmge Kitabevi, 2009.
Spencer, Herbert. *İlk Prensipler Cilt 2*. çev. Selmin Evrim. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1947.
Spencer, Herbert. *The Evolution of Society: Selections From Herbert Spencer's Principles of Sociology*. Chicago: University of Chicago Press, 1974.
Spencer, Herbert. *The Principles of Biology*. London: Williams and Norgate, 1864.
Şahin, Filiz. "İhvan-ı Safa'ya Göre İnsanın Biyolojik ve Psikolojik Yapısı". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*.
Şahin, Hasan. *İslam Felsefesi Tarihi Dersleri*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2000.
Şahin, Yalçın. *Düşünce, Tarih ve Gerçeklik Noktasında Biyolojide Geçmişe Yolculuk*. Ankara: Palme Yayıncılık, 2007.
Taslaman, Caner. *Evrim Teorisi Felsefe ve Tanrı*. İstanbul: İstanbul Yayınevi, 20. Basım, 2016.
Theodorides, Jean. *Biyoloji Tarihi*. çev. Teoman Tunçdoğan. İstanbul: İletişim Yayınları, 1995.
Thewissen, J.G.M. *The Walking Whales: From Land to Water in Eight Million Years*. Oakland: University of California, 2014.
Topdemir, Hüseyin Gazi - Unat, Yavuz. *Bilim Tarihi ve Felsefesi*. Ankara: Pegem Akademi, 2. Basım, 2020.
Tort, Patrick. *Darwin ve Evrim Bilimi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2015.
Türker, Ömer. *Evrim Risalesi*. İstanbul: KETEBE, 1. Basım, 2023.
Türker, Ömer. "Tasavvuf Geleneğinin Açıklaması" 63 (2020), 10-11.

Wallace, Alfred Russel. *Man's Place in the Universe: A Study of the Results of Scientific Research in Relation to the Unity Or Plurality of Worlds*. New York: McClure & Phillips, 1903.
Wallace, Alfred Russel. *The Malay Archipelago*. Oxford: Oxford University Press, 1986.
Wallace, Alfred Russel. *The World of Life: A Manifestation of Creative Power, Directive Mind and Ultimate Purpose*. Londra: Chapman & Hall, 1914.
Weber, Alfred. *Felsefe Tarihi*. çev. Halil Vehbi Eralp. İstanbul: Soyal Yayınlar, 1993.
Wiedemann, Eilhard. "Darwinistisches bei Gâhız". *SPMSE* 47 (1915).
Yâkût b. Abdillâh el- Hamevî. *Mu'cemu'l-udebâ 2*. Kahire, 1936.
Yazır, Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kuran Dili*. İstanbul: Eser Neşriyat, 1979.
Yıldırım, Cemal. *Bilim felsefesi*. İstanbul: Remzi Yayınları, 12. Basım, 2008.
Yiğit, Fevzi. *Metafizk ve Evrim*. İstanbul: Önsöz Yayıncılık, 2021.
Zimmer, Carl. *Evrim: Bir Fikrin Zaferi*. İstanbul: Alfa Basım Yayın, 2014.
Natural Theology: or, Evidences of the Existence and Attributes of the Deity, Collected from the Appearances of Nature. London: R. Faulder, 1802.